

Els refugiats a Pujalt durant la guerra civil espanyola (1936-1939)¹

Francesc Closa

INTRODUCCIÓ

La temàtica dels refugiats ha estat fins fa pocs anys una de les grans oblidades per la historiografia de la guerra civil i el franquisme. Sortosament, en els darrers anys tot un seguit de recerques han intentat esbrinar els diversos elements jurídics, socials i econòmics que envoltaren aquest fenomen migratori. D'una banda, trobem aquelles investigacions que cerquen donar una visió global del fet refugiat tant a nivell polític com legal, així com establir-ne la distribució en el territori.² De l'altra, en els darrers anys, han aparegut múltiples estudis a nivell local i comarcal que permeten aproximar-nos a la seva quotidianitat i alhora verificar les dades aportades per les obres generalistes a les quals fèiem referència. Dissortadament, aquestes darreres encara són relativament poques i distribuïdes irregularment en el territori. Hi ha algunes zones amb un major nombre de les recerques, molt interessants, i que es circumscriuen a les comarques gironines i a les dels voltants de Barcelona.³ Darrerament han aflorat algunes recerques que

1. En el següent treball us podeu trobar aquests acrònims i abreviatures: ACAN (Arxiu Comarcal de l'Anoia), ANC (Arxiu Nacional de Catalunya), APC (Archivo del Partido Comunista de España), DOGC (Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya).
2. Potser les obres més completes en l'àmbit català són les dues de Julio CLAVIJO: *La política sobre la població refugiada durant la guerra civil 1936-1939*, tesi doctoral, text mecanografiat, Universitat de Girona, 2003, i el seu article «La legislación catalana sobre refugiados de guerra durante la Guerra Civil», *Hispania*, núm. 202 (Madrid, 1999). Una segona visió global és l'obra de Joan SERRALLONGA: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*. Barcelona, ed. Base, 2004. També podeu consultar el treball de Jaume FABRÉ: «Els refugiats de la guerra civil a Catalunya», *L'Avenç*, núm. 63 (Barcelona, setembre 1983).
3. No pretenem realitzar cap estudi exhaustiu de la bibliografia relacionada amb els refugiats a Catalunya, sinó només citar aquelles obres que poden ser més útils en l'àmbit català: Mercè BORRÀS: *Refugiats/des: 1936-1939*, Girona, Diputació de Girona/Caixa de Girona,

aporten notòries pinzellades de Tarragona,⁴ ciutat, i la comarca del Priorat.⁵ A les terres del ponent català hi ha algunes dades oferides per Joan Sagués en el cas de Lleida⁶ i per Calvet per a la zona pirinenca.⁷ Per contra, a la resta de Catalunya aquest és encara un tema verge que requereix estudis sistemàtics locals amb lligams globals. Pel que fa a l'Anoia, ara per ara, no tenim cap estudi que abasti la totalitat de la comarca. Únicament trobem algunes notables referències i indicis a les obres de Miquel Térmens i Gemma Estrada per a les poblacions, respectivament, d'Igualada i el Bruc.⁸

El present treball intenta, precisament, oferir-hi certa llum aportant dades que —lògicament— haurien de complementar-se amb altres investi-

-
- 2000; Sofia CASTILLO i Olga CAMPS: *La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)*, Girona, edicions municipals, 1994; A. CAMPS GIRÓ, «Refugiats de guerra a Granollers i al Vallès Oriental», a CAMPS GIRÓ *et al.*: *Granollers 1936-1939: conflicte revolucionari i bèl·lic*, Barcelona, el Racó del Llibre, 1990, p. 332-336; Julio CLAVIJO: *La població refugiada a Olot durant la guerra civil (1936-1939)*, Olot, Ed. Bassegoda, 1997; del mateix autor, «La comissió consultiva d'ajut als refugiats en el context de la desfeta republicana», a DDAA, *Actes de les jornades sobre la fi de la guerra civil*, Olot, Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, 2001, p. 67-73, i «L'acolliment dels refugiats de guerra», a DDAA: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*: vol. 17, Barcelona, Edicions 62/La Vanguardia, 2006, p. 72-101; Fina FORRELLAD VIVES: «Els refugiats a Sabadell durant la guerra civil, 1936-1939», *Arraona revista d'història Sabadell*, núm. 4 (primavera 1989), p. 55-70; Montserrat FOSALBA i DOMÈNECH: *La guerra civil a Abrera*, Sant Sadurní d'Anoia, Ajuntament d'Abre-
ra, 2001; M. GARCÍA, C. GATELL, J. PALAFOX, M. RISQUES: *Horitzó*, Barcelona, Vicens Vives, 2003; Josep MAYMÍ, Josep ROS NICOLAU i Xavier TURRÓ VENTURA: *Els Refugiats de la Guerra Civil a les Comarques del Gironès i el Pla de L'Estany, 1936-1939*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006; Jean Claude PRUJA: *Premiers camps de l'exil espagnol Prats-de-Mollo, 1939*, Alan Sutton, 2003; Manel PUJOL: *Camprodon: crònica de cent anys (1892-1992)*, Girona, Curbet & Marquès, 1993; Maria Pilar REVERTE VIDAL.: *Solidaris en defensa de la llibertat: refugiats de guerra a Catalunya (1936-1939)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2005; A. ROS: *Records i vivències d'un moianès*, Barcelona, 1985, i Gemma TRIBÓ: «Evacuats, desplaçats o refugiats de guerra a Molins de Llobregat (1936-1939)», a Josep JANÉS: *Guerra civil i franquisme a Molins de Rei*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 75-119.
4. Jordi PIQUÉ: *La crisi de la reraguarda. Revolució i Guerra Civil a Tarragona (1936-1939)*, Tarragona, 1998.
  5. Miquel MARTORELL i GARAU: *Els Refugiats de les zones de guerra al Priorat (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
  6. Joan SAGUÉS: *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*, Barcelona, 2003.
  7. Manel CALVET i GIMENO: *Salàs de Pallars 1936-1939, tres anys dins la història d'un poble*, Lleida, Virgili i Pagès, 1987.
  8. Gemma ESTRADA i PLANELL: *La guerra civil al Bruc*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, i Miquel TÉRMENS i GRAELLS: *Revolució i guerra civil a Igualada 1936-1939*, Igualada, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

gacions centrades en la resta de poblacions anoiènques. Ens ha permès respondre a preguntes clau com quants eren, quan arribaren a Pujalt, quina era la seva edat i professió, com s'alimentaven, quin fou el grau d'afinitat amb la població autòctona i com la seva presència incidí en l'economia local. Les fonts primàries emprades per a reconstruir-ho han estat diverses i variades. D'una banda, hem consultat els llistats, resums, certificats de refugiats i la correspondència entre l'ajuntament pujaltí i la Generalitat de Catalunya. Han adquirit també rellevància les actes municipals i tota aquella informació documental de Pujalt gestada al llarg del conflicte bèl·lic. Les consultes s'han realitzat a l'Arxiu Comarcal de l'Anoia, a l'Arxiu Municipal de Pujalt i a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Altrament hem localitzat i buidat —acuradament— la premsa comarcal, la gestada pel XVIIIè CE i *La Vanguardia*, intentant complementar la informació que ja teníem. També ens posàrem en contacte amb l'arxiu municipal de Grado (Astúries) i això ens ha permès resseguir la trajectòria dels seus refugiats a Pujalt. Tot plegat s'ha amarat amb la bibliografia existent sobre aquesta temàtica i s'ha lligat amb la consulta de fonts de caràcter més ampli que ens han possibilitat comparar i vincular contínuament els fets locals amb els catalans i espanyols. D'altra banda, no hem obviat les aportacions realitzades pels diversos testimonis orals entrevistats, les quals han estat poques quantitativament, però que han servit per a orientar-nos.

Arribats en aquest punt, també hem de dir que som conscients de les dades sobre refugiats i desplaçats a Pujalt aportades per Joan Serrallonga i Julio Clavijo, i en tenim coneixement, però la comparació entre ambdues xifres i les que hem trobat és tan distant que hem decidit obviar les dues primeres i centrar-nos exclusivament en les darreres.

Quadre 1. Nombre de refugiats a Pujalt segons diverses fonts consultades

Font/dades	12/36	2/37	12/37	2/38	4/38	5/38	6/38	8/38
Serrallonga	11	—	—	—	—	—	—	136
Clavijo	—	—	—	29	—	136	143	—
ACAN	4	4	26	—	62	—	49	—

Font: elaboració pròpia a partir de les dades aportades per Julio CLAVIJO: *La política sobre la població refugiada durant la guerra civil 1936-1939*, tesi doctoral, text mecanografiat, Universitat de Girona, 2003, p. 477 i 489; Joan SERRALLONGA: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*. Barcelona, Ed. Base, 2004, p. 231.

Per tant, la nostra anàlisi tindrà en compte únicament les últimes dades, ja que són les que hem pogut consultar personalment i que ens aporten un

major grau d'informació i amb més detall. En darrer terme voldria esmentar que aquesta recerca s'emmarca en el treball que vaig realitzar els anys 2002 i 2003 per a l'Ajuntament de Pujalt com a base conceptual del que es convertiria en el futur Memorial de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà.⁹ Intentava esbrinar si realment els vestigis materials que se'n conservaven tenien alguna mena de lligam amb el citat camp d'instrucció. Un cop verificat positivament, vaig proposar-me pouar en tres aspectes temàtics clau. En primer lloc, resseguir la gènesi, formació, evolució i implantació espacial de la base militar en el territori.¹⁰ En segon lloc, apreciar l'evolució política, econòmica i social de Pujalt al llarg dels tres anys de guerra i, en darrer lloc, lligar-los tots dos remarcant la incidència que la base va tenir en la població autòctona. Cal tenir en compte que a l'inici del conflicte Pujalt era un dels nuclis poblacionals més petits de l'Anoia. Demogràficament no arribava als 500 habitants. El municipi el conformaven Pujalt mateix i d'altres hàbitats concentrats pedanis com Conill, l'Astor, la Guàrdia i Vilamajor.

9. Podeu resseguir tot el procés d'excavació arqueològica i musealització mitjançant la següent bibliografia: AA.DD.: *Memorial de l'Exèrcit Popular*, Pujalt, Cat Patrimoni de Web Cultura SCP, 2006; R. CAUS (dir.): *Campament de l'Exèrcit Popular. Pujalt. Centre d'Interpretació. Avantprojecte*, Barcelona, 2003; F. X. HERNÁNDEZ, J. SANTACANA (dir.): *Historial de l'Exèrcit Popular: Projecte d'idees (museològic/museogràfic)*. Pujalt, Barcelona, Diputació de Barcelona: Xarxa de municipis; Universitat de Barcelona: Taller de Projectes. Patrimoni i Museologia, 2001; Sònia PASCUAL GARCÍA: *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 18 de juliol al 15 d'agost de 2005*, Barcelona, 2007; Sònia PASCUAL GARCÍA: *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 17 de juliol al 12 d'agost de 2006*. Barcelona, 2007; EAD.: *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 16 de juliol al 10 d'agost i del 20 al 30 d'agost de 2007*, Barcelona, 2008, i de la mateixa autora, l'article «Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005-2006 i 2007). Pujalt (Anoia)», *Miscel·lànea Aqualatensis*, núm. 13, (Igualada, 2009), p. 439-462.
10. En aquest sentit podeu consultar els nostres treballs: *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*, Pujalt, Ajuntament de Pujalt, text mecanografiat inèdit, 2003, i «La Base d'Instrucció de l'Exèrcit Republicà a Pujalt (1938-1939)», *Revista d'Igualada*, núm. 18 (Igualada, 2004), p. 22-37. Sobre la instrucció militar a Pujalt i Catalunya, podeu consultar el nostre article: «La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): El cas català», *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, núm. 3 (Barcelona, 2008), p. 119-140.

QUÈ EREN ELS REFUGIATS I ELS DESPLAÇATS? COM ELS AFRONTÀ LA GENERALITAT?

Un dels problemes que progressivament s'anà agreujant al llarg de la guerra fou el dels desplaçats. Al començament d'agost del 36 van començar a delimitar-se les zones en què havia quedat dividit el territori espanyol. Els rebels van triomfar a Galícia, al nord d'Extremadura, a extenses zones de les províncies d'Andalusia, Castella Lleó, a gran part d'Aragó amb Saragossa i la conca mitjana de l'Ebre, i en certes zones d'Astúries. Com a conseqüència d'aquesta fragmentació d'Espanya, s'iniciaria un procés d'immigració en cerca de la llunyania del front de guerra. Una especial notorietat adquiriria el setge de Madrid, a la tardor del 1936, el qual provocà que moltes persones fugissin de la capital cap a llocs segurs (evitant els bombardeigs). Catalunya fou un dels escenaris clau en la recepció de diverses onades de refugiats.

Què i qui eren els refugiats de guerra? La Generalitat de Catalunya els definia oficialment com «aquelles persones que, sense ésser combatents o varons majors de 20 anys i menors de 45, hagin hagut de canviar de residència per causa de la present guerra, no siguin hostils al règim, estiguin mancats de mitjans de subsistència i no estiguin acollits per altra persona de llur família o amistat».¹¹

En un principi, el desgavell i el buit polític provocats per l'aixecament del 19 de juliol i la posterior creació dels Comitès Locals Antifeixistes van provocar que aquestes organitzacions —especialment la CNT, l'UGT i en alguns casos el Socors Roig Internacional— esdevinguessin el fonament organitzatiu de l'estada dels refugiats a Catalunya. Per tant, l'acció en benefici dels refugiats tingué al començament una base municipal. Progressivament, la Generalitat de Catalunya anà adquirint major poder i, conseqüentment, una creixent presència sobre el territori, que cristal·litzà, en primer terme, en la dissolució de les agrupacions antifeixistes i el traspàs d'algunes competències als Ajuntaments i, en segon terme, mitjançant l'aflorament d'un nou govern català sota el denominador comú de la unitat política. Els darrers mesos del 1936 foren l'escenari de diversos intents d'organització dels nous mecanismes administratius i burocràtics que haurien de regir el devenir dels nous vinguts provinents de les zones de guerra. Primerament, la Generalitat creà el Comitè Central d'Ajut als Refugiats de Catalunya, concretament el dia 18 d'octubre del 1936, seguit per l'Oficina Administrativa d'Ajut als Refugiats, el 25 de novembre del 1936, i durant la primera setmana de gener

11. DOGC, núm. 236, 24 agost 1937, p. 745. En aquesta disposició s'organitzà l'assistència integral dels refugiats de guerra a Catalunya (p. 745-748).

del 1937 del Comitè d'Avituallament d'Assistència Social. Paral·lelament, es gestaren els aspectes legislatius que delimitaven els seus camps d'actuació. L'abril del 1937, amb la finalitat de localitzar en l'àmbit municipal tots els refugiats i de fer efectiu a tots els Ajuntaments el subsidi de dues pessetes diàries per cada refugiat, la Generalitat publicava un decret pel qual donava a conèixer l'obligació que a partir d'aleshores tenien els municipis de transmetre mensualment a la Conselleria de Sanitat i Assistència Social un resum del nombre de refugiats que habitaven en cada terme, especificant-ne el sexe i l'edat. A més, havien de detallar els qui havien rebut assistència durant tot el mes i els qui només la perceberen durant una part del mes.¹² L'afluència massiva de refugiats, especialment greu a mesura que s'anava fent efectiva la caiguda del front nord (País Basc i Astúries), provocà un creixent nombre de problemes sanitaris, higiènics, d'abastament, allotjament i assistència social que les autoritats polítiques catalanes intentaren pal·liar amb la creació de la Comissió Executiva de Sanitat als refugiats, integrada dins la Conselleria de Governació i Assistència Social.¹³ Altrament, durant el mes d'agost, amb la finalitat de millorar l'assistència social, l'educativa i la cultural (oci-temps lliure) dels refugiats —més enllà del subsidi de 2 pessetes diàries que rebia cada refugiat—, s'establí una Comissió Consultiva d'Ajut als Refugiats amb l'objectiu, tal i com s'afirmava a l'article quatre, de dur a terme «l'estudi de les matèries que pel departament de Governació i Assistència Social o qualsevol altre de la Generalitat li siguin confiades, i l'organització de conferències, serveis de propaganda i premsa en relació amb els refugiats i l'aportació de suggeriments encaminats a perfeccionar aquesta obra d'assistència en els diversos aspectes, i a obtenir la col·laboració moral, econòmica i social de les respectives organitzacions».¹⁴ La Comissió tingué una especial atenció als proveïments, davant les queixes de les poblacions, que, tal i com podem apreciar posteriorment, rebien molt tard el subsidi de la Generalitat. La conjunció de l'ocupació nacionalista del País Basc, a la darrerria de 1937, i l'avenç rebel per Aragó, el primer terç de 1938, precipitaren els esdeveniments ocasionant una massiva migració que desbordà les previsions de la Generalitat. Per a fer-hi front, el dia 25 de setembre el conseller de Finances de la Generalitat, senyor Josep Tarradellas, habilitava un crèdit extraordinari de dos milions de pessetes per atendre el pagament als Ajuntaments de les despeses dels refugiats de guerra.

L'arribada constant de població forana a les viles catalanes agreujava

12. DOGC, núm. 101, 11 abril 1937, p. 106.

13. DOGC, núm. 192, 11 juliol 1937, p. 130.

14. DOGC, núm. 236, 24 agost 1937, p. 745.

el problema de l'allotjament. En un primer moment les famílies refugiades es distribuïren pels habitatges vacants i per cases particulars, però el seu increment va fer que s'haguessin de prendre mesures més restrictives. Aquest sistema es va anar substituint parcialment per la instal·lació en allotjament col·lectiu on se'ls proporcionava habitació i menjar. Sense anar més lluny, el 10 d'octubre de 1937 Antoni M. Sbert, conseller de Governació i Assistència Social, resolía, mitjançant un decret publicat al DOGC, que «tots els monestirs amb llurs annexos i béns de tota mena afectes a llur entreteniment i explotació, i els locals procedents de congregacions religioses i fundacions, d'empreses mercantils o particulars, que en la data de publicació del present Decret no tinguin ja aplicació autoritzada pel Govern de la Generalitat, queden a disposició del Departament de Governació i Assistència Social per als serveis que li estan encomanats».¹⁵ En addició a l'alienació dels béns immobles també s'ordenava —amb caràcter obligatori— l'allotjament d'un refugiat per cada família. A canvi, es rebria de l'Ajuntament el subsidi corresponent decretat per la Generalitat.¹⁶

Malgrat el descrit, les recerques endegades fins al moment, verificables en el cas concret de Pujalt, semblen indicar que hi va haver una gran descoordinació entre les diverses institucions responsables d'atendre la població refugiada.

EL REFUGIATS A PUJALT

QUAN ARRIBAREN?

L'arribada de refugiats a l'Anoia, en general, i a Pujalt, en particular, respon a l'èxode produït davant l'imparable avanç de les tropes adeptes a Franco, i posa de manifest l'enginy i els esforços que hagueren d'esmerçar les autoritats catalanes i municipals d'arreu per solucionar els problemes que en derivaren.¹⁷ Algunes recerques han calculat que des del ju-

15. DOGC, núm. 283, 10 octubre 1937, p. 178.

16. Només hem intentat definir i explicar aquells aspectes legislatius i administratius que tindran una notòria influència en la vida quotidiana de Pujalt. Una extensa i completa descripció d'aquesta temàtica pot resseguir-se a l'article de Josep MAYMI i Josep ROS: «Els refugiats de la guerra civil a la comarca del Gironès», a DD.AA.: *Actes de les jornades sobre la fi de la guerra civil*, Olot, Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, 2001, p. 259-281.

17. Josep Maria Solé Sabaté ha establert alguns dels trets essencials de la vida dels refugiats en la rereguarda en l'article «La rereguarda a Catalunya durant la guerra civil», a DD.AA.: *Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 137-147.

liol de 1936 al novembre de 1938 Catalunya havia acollit un milió de refugiats, dels quals mig milió eren nens més petits de 15 anys. Tot plegat conduí a una sobrepoblació d'algunes zones concretes del Principat. Són prou significatives les següents dades: si l'any 1936 la densitat de població a Catalunya era de 88 hab/km², al novembre del 38 havia augmentat fins als 150 hab/km².¹⁸ Aquestes xifres són del tot importants si tenim en compte que els acompanyaven un rellevant nombre de dones i ancians, és a dir, majoritàriament pertanyien al sector econòmic no productor. A tots ells calia donar-los lloc d'estada i alimentar-los, fet que propicià la creació de colònies infantils i l'aparició d'un ampli ventall de serveis sanitaris i assistencials.¹⁹

Els primers refugiats que tenim documentats a Pujalt foren quatre i arribaren el dia 12 de febrer del 1937 provinents de la capital de l'estat, mentre que a la propera població de Sant Guim de Freixenet ho feren el mes de març.²⁰ Val a dir que la tardor del 1936 moltes persones foren evacuades de Madrid, ciutat que estava assetjada, en cerca de llocs segurs on evitar els bombardejos i la immediatesa del front. Convé subratllar que el Govern de la República, per exemple, es traslladà a València per allunyar-se de l'avantguarda bèl·lica. Els infants foren un dels principals grups que es maldà per repartir per llocs més segurs de la rereguarda. Segons les recerques de Miquel Térmens,²¹ el 6 d'octubre de 1936 arribaren a Igualada uns 500 infants provinents de l'orfenat de Toledo, que, posteriorment, foren repartits entre els diferents pobles de la comarca. No tenim constància documental que expliciti el trasllat de part d'aquests evacuats a Pujalt. Ara bé, un informe signat el 1937, però referit a 1936, sembla indicar que al final del 1936 ja hi havia quatre refugiats. Els indicis vénen corroborats per les quantitats monetàries assignades als refugiats, que n'indiquen la presència d'un major nombre. Malgrat tot, la inexistència d'altres dades ens obliga a tenir-ho present únicament com a hipòtesi de treball verificable en un futur. Per tant, el que sí

18. Pelai PAGÈS: «La contribució de Catalunya a la guerra de Espanya i les relacions amb la República espanyola», a DD. AA.: *Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 108-109.

19. A la població lleidatana de Linyola, els refugiats hi arribaren en una data molt propera a l'aixecament nacional. Concretament foren 100 que aparegueren el mes de desembre del 1936. Foren hostatjats al quarter de la Guàrdia Republicana i foren motiu, com succeí a Pujalt, de gran preocupació, atès que els diners per a la seva manutenció eren insuficients (Esteve MESTRE I ROIGÉ (COORD.): *Història de Linyola*, Lleida, Virgili&Pagès, 1987, especialment p. 231-232).

20. Josep M. LLOBET I PORTELLA, *op. cit.*, pp. 141.

21. *Revolució i guerra civil a Igualada (1936-1939)*, citat.

que queda clar és que en la primera remesa —final del 1936 i primers dos mesos de 1937— la població de Pujalt va acollir quatre refugiats.²²

Les dades, quantitativament insignificants, expressades sofriren un notori increment al final del 1937, i sobretot durant el primer semestre del 1938, tal i com queda plasmat en el següent quadre.

Quadre 2. Nombre i data d'arribada de refugiats a Pujalt²⁴

Any	Mes	Refugiats	% ²³
1937	12 febrer	4	2,72
	16 novembre	16	10,88
	29 novembre	10	6,80
1938	10 abril	36	24,48
	20 abril	26	17,68
	13 juny	55	37,41
	Total	147	99,98

La remesa del novembre del 1937, que correspon a la segona onada migratòria, ja és de vint-i-sis persones. Les xifres registrades per al següent any ja presenten un altre caire més interessant. Es tracta de la tercera gran onada de refugiats, que tindrà l'epicentre al llarg de la primavera de 1938. Dues tongades n'arribaren el mes d'abril, amb un total de trenta-sis i vint-i-sis refugiats respectivament. Al cap de dos mesos, concretament el 13 de

22. En l'anàlisi que desenvoluparem en les següents pàgines, només tindrem en compte els quatre refugiats documentats, atès que la hipòtesi que plantejàvem referida als de les darreries del 1936 encara no ha estat verificada completament i que les dades ofertes pels nouvinguts l'any 1937 aporten un major grau d'informació i veracitat històrica. Les dades ofertes per Ramon ARNABAT: *La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos. De la fil·loxera a la Guerra Civil. 1890-1940*, Vilafranca del Penedès, Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, 1993, presenten uns trets anàlegs als descrits per als primers refugiats: pocs quantitativament, formats per nens i ajuts de dues pessetes finançades per la Generalitat.
23. Aquest percentatge fa referència als refugiats que arribaren en cada data, comparat amb el nombre total entre 1937 i el final de 1938.
24. Tots els quadres del present capítol són d'elaboració pròpia a partir dels següents documents de l'Arxiu Comarcal de l'Anoia, concretament del fons municipal de Pujalt: «Relació dels refugiats de les zones de guerra que han produït estades com a refugiats en aquesta població durant els mesos de febrer a desembre del 1937, Pujalt 3 gener 1938» (Caixa 284); «Cens de Refugiats de Guerra, Pujalt 24 maig 1938» (Caixa 46), i «Relació de tots els refugiats de guerra acollits en aquest municipi, Pujalt 31 desembre 1938» (Caixa 34).

juny, se'n produí l'onada més rellevant: cinquanta-cinc nouvinguts ocuparen el terme municipal de Pujalt. Des d'una vessant percentual, podem afirmar que l'allau de refugiats se centrà en la primera meitat de 1938, amb xifres que sobrepassaren el 79 % del total, especialment durant el mes de juny, en què la probabilitat d'un atac de les tropes del general Franco vers Catalunya va fer més intensos els trasllats poblacionals.

Malgrat que el quadre 2 indiqui la presència de 147 refugiats a Pujalt al llarg de la contesa bèl·lica, les diverses fonts emprades ens condueixen a afirmar que en aquestes dates el terme municipal de Pujalt albergava uns dos-cents refugiats. Aquest és, almenys, el nombre oficial indicat pel municipi en la resposta a un qüestionari de la *Dirección General de Abastecimientos* en què es requeria una relació dels habitants, refugiats evacuats, hospitalitzats amb nom i cognoms, sexe, edat, població i província de procedència. Dissortadament, l'informe no es realitzà ni s'envià, a causa que «*andan remisos en facilitar la relación de sus respectivos grupos*»²⁵, i a això es deu el buit documental en què ens movem.

Totes les dades semblen apuntar que a Pujalt, a diferència d'altres municipis catalans com Molins de Rei, l'arribada de refugiats no es perllongà fins a l'acabament de la contesa. Quan la guerra anava avançant, per la dinàmica del conflicte bèl·lic, va augmentar la quota de població refugiada als municipis catalans imposada per la Generalitat. S'inicià al començament de 1937, amb uns índexs del 10 % de la població refugiada en relació amb la població local de cada municipi, per passar al cap d'un any i mig a uns índexs del 20 %.²⁶ Fixem-nos un moment en les xifres de Pujalt.

Si relacionem el nombre d'habitants de la població, aproximadament uns 481 l'any 1936,²⁷ amb els refugiats, obtindrem dues dades totalment divergents. Durant el 1937, els refugiats equivaldrien al 5,8 % dels pujaltins, quatre punts per sota del 10 % fixat per la Generalitat. En canvi, els cent disset del 1938 suposen una xifra del 24,3 % en relació amb la població local del municipi, índex desorbitat en comparació al 20 % oficial.²⁸ Probable-

25. ACAN, caixa 46, Pujalt, 30 abril 1938, Ajuntament de Pujalt a Ministerio de Hacienda y Economía. Dirección General de Abastecimientos. Séptima Vegueria. Comarca de Anoia.

26. Josep MAYMÍ RICH i Josep ROS NICOLAU, *op. cit.*, p. 259-281.

27. Dades oficials del Servei Central d'Estadística. Resum del padró municipal del 1936. Ajuntament de Pujalt, comarca de l'Anoia, 30 d'abril 1936, ACAN, caixa 262.

28. El diari *La Vanguardia* se'n feia ressò al final del 1938, en afirmar que a Catalunya s'atenien més de 250.000 persones i que moltes poblacions havien superat la quota del 20 % («Labor del Comisariado de Asistencia a los refugiados», *La Vanguardia*, dijous 8 de setembre de 1938, p. 8).

ment aquesta és una de les causes principals que ens ajuden a entendre que l'arribada de refugiats s'aturés al mes d'abril del 1938.

Xifres anàlogues podem trobar per al cas concret de la veïna comarca de la Segarra. Al final del 1936, la població refugiada superava tímidament el 3%; un any més tard superava el 13,4%, mentre que a l'agost de 1938, Jordi Oliva calcula que podria haver estat del 36,5%.²⁹ Tots els casos esmentats denoten clarament nombres molt superiors als establerts normativament per la Generalitat, i ens fan pensar si, probablement, durant els darrers mesos de 1938 també sobrepassaren les previsions oficials.

PROCEDÈNCIA DELS REFUGIATS

Tal i com apuntàvem anteriorment, les fases d'arribada a Pujalt són paral·leles a l'evolució dels fronts de guerra, i també la procedència dels refugiats a Catalunya. Durant els primers mesos de guerra, n'arribaren uns 339.000 provinents de Madrid, Castella i Extremadura, i uns 153.000 d'Andalusia. Durant la campanya franquista contra el front del Nord —al llarg de l'estiu del 1937— n'arribaren 50.000 d'Euskadi i 121.000 d'Astúries i Santander. Segons un informe del *Partido Comunista de España* signat al final del 1937, la població a Catalunya per províncies era la següent: Barcelona, 2.451.000 habitants; Girona, 378.000; Lleida, 365.000, i Tarragona, 404.000.³⁰ Per tant, a Catalunya en el darrer temps s'hi havien agregat més de mig milió d'habitants, com a conseqüència del continuat avanç del front de guerra i de les evacuacions de les províncies del nord del país. L'octubre de 1937, quan el govern de la República es va traslladar a Barcelona, arribaren un quart de milió de refugiats, formats bàsicament per tota la classe política de l'Espanya Republicana. En altres paraules, un gran nombre de funcionaris amb les seves famílies i els seus serveis. Encara hi faltaven per arribar els 39.800 refugiats aragonesos i els 134.744³¹ catalans procedents de les zones d'Aragó i Catalunya ocupades fins al març del 38 per les tropes nacionals.

En aquest punt, cal emfasitzar que diferenciarem la procedència original dels refugiats de la darrera població on residiren abans d'ésser traslla-

29. Jordi OLIVA: *Línia 2: Itinerari pels espais de la guerra civil a la Segarra*, Lleida, Pagès editors, 2008, p. 23.

30. APC, lligall 2/12.

31. Pelai PAGÈS: «La contribució de Catalunya a la guerra de Espanya i les relacions amb la República espanyola», citat, p. 99-117.

dades a Pujalt. El primer grup de refugiats que arribà a la vila anoienca de Pujalt, el 12 de febrer del 1937, era quantitativament reduït i procedia directament de l'evacuació de la població civil de Madrid. Durant els darrers mesos d'hivern del citat any començaren a arribar-hi desplaçats del nord d'Espanya; en concret un grup de quatre persones de Bilbao, catorze de Sant Sebastià i vuit de Grado, a Astúries. Com pot comprovar-se, l'origen dels refugiats d'aquesta segona fase era essencialment basc (69%), seguits pels asturians (31%).

Curiosament, a diferència dels darrers analitzats, tots ells havien estat amb anterioritat a les poblacions de Veciana i Tous³² (de la mateixa comarca de l'Anoia) fins que foren destinats definitivament a Pujalt (quadre 3). Curiosament, aquestes dues havien estat designades per la Generalitat com centres provisionals de refugi i albergs per a refugiats.

Al País Basc l'inici de la revolta, com en molts altres llocs, fraccionà el territori. Els rebels aconseguiren controlar Àlaba i Navarra, mentre que els republicans es feren amb Bilbao,³³ Biscaia i Guipúscoa. Des de l'alçament, els plans i els esforços dels militars revoltats se centraren a ocupar la província de Guipúscoa, ja que volien apropiarse d'Irun i de Sant Sebastià amb l'objectiu de tallar l'accés entre les províncies basques i la frontera francesa. Les forces faccioses varen avançar per la costa cap a l'interior —a través de les línies Tolosa-Azpeitia-Elgoibar i Beasin-Zumarraga— i s'apoderaren de tot Guipúscoa. La conquesta provocà una tremenda onada de refugiats. En moltes ocasions es dugué a terme l'evacuació de totes les persones no implicades directament —com a Irun— en la defensa de la ciutat. Al començament es fugí a l'interior de Biscaia, però la massificació demogràfica d'aquesta província basca, la proximitat de les operacions militars, i els intensos bombardejos decantaren el trasllat poblacional cap a Catalunya i França. Tot indica que els refugiats bascos de Pujalt provenien d'aleshores.

El gran èxode de la població va començar la primera quinzena de maig de 1937, i es perllongà fins al vint-i-cinc d'octubre d'aquell mateix any; és a dir, uns quinze dies abans de la caiguda d'Astúries. Fou especialment intens durant la darrera setmana d'agost, quan tot el País Basc caigué en mans dels facciosos. El gruix de l'evacuació de bascos i asturians es va dur a terme en trenta vaixells, que varen fer uns seixanta-un viatges, en què transporta-

32. Correspon a l'actual població de Sant Martí de Tous. Durant la guerra va canviar el seu topònim anomenant-se per Tous d'Anoia.

33. Carlos BACIGALUPE: *Pan en la guerra. Crónica de la vida cotidiana en el Bilbao de la Guerra Civil (julio de 1936-junio 1937)*, Bilbao, editorial Laga, 1997.

Els refugiats a Pujalt durant la guerra civil espanyola (1936-1939)

ren al voltant d'unes 126.746 persones cap a la veïna França. Des d'allí eren repatriats i repartits entre les poblacions de la rereguarda aragonesa i catalana. Precisament l'origen dels refugiats que arribaren a Pujalt al llarg de 1937 tenia aquest origen geogràfic. Un total de 14 provenien de Sant Sebastià; 8, de la població asturiana de Grado, i 4, de Bilbao. És curiós que tots ells, prèviament, havien estat com a refugiats a Veciana i Tous.

Quadre 3. Mes, any, naturalesa i darrera població on residien els refugiats que arribaren a Pujalt

Data d'arribada		Nombre	Naturalesa	Darrera població on residia	
Any	Mes				
1937	12 febrer	4	Madrid	Madrid	
	16 novembre	4	Bilbao	De refugiats a Veciana	
		12	Sant Sebastià	De refugiats a Veciana	
		8	Grado (Astúries)	De refugiats a Tous	
29 novembre	2	Sant Sebastià	De refugiats a Tous		
1938		2	Almeria	Balaguer	
		1	Almeria	Vallfogona	
		2	Vallfogona	Vallfogona	
		8	Lleida	Lleida	
		10 abril	6	Balaguer	Balaguer
			2	Benavarre	Balaguer
		1	Àger	Balaguer	
		1	Vilanova de la Sal	Balaguer	
		1	Riba-roja (Tarragona)	Balaguer	
		9	Alcarràs	Alcarràs	
		3	la Sentiu	la Sentiu	
		20 abril	21	Tardienta	Tardienta
			1	Robles	Tardienta
			1	Súria (Saragossa)	Tardienta
3	Lauc		Tardienta		
13 juny	10	Torrent de Cinca	Torrent de Cinca		
	1	Palència	Torrent de Cinca		
	2	Bell-lloc	Lleida		
	12	Vallfogona	Vallfogona		
	1	Balaguer	Gerb		
	1	Gerb	Gerb		
	11	Ballovar	Ballovar		
	2	Fraga	Ballovar		
	3	Vallfogona	Ballovar		
1	Belianes	Ballovar			
6	Linyola	Ballovar			

La tercera fase, d'abril a juny del 1938, és la més massiva, i està protagonitzada, *grosso modo*, per famílies senceres. La següent gràfica reflecteix els desplaçaments de població provocats per l'evolució del front de l'Ebre i d'Aragó. Les darreres poblacions on residien aquests refugiats es trobaven ubicades, majoritàriament, a la província de Lleida, Osca i Zaragoza. En altres paraules, el quadre 3 mostra un predomini compartit gairebé al 50% entre desplaçats procedents d'Aragó i de Catalunya. Majoritàriament, provenien de poblacions ubicades als marges fronterers entre ambdues comunitats que havien estat ocupats recentment pels rebels (especialment nombrosos els de Tardienta —població on havia tingut el quarter general la divisió 27 des de la darrereria de 1936 fins al març de 1938—, Balaguer, Ballovar i Torrent de Cinca).

Una segona tipologia de refugiats era la d'aquells que, provinents dels fronts andalusos (Almeria) i extremenys (Palència), havien estat traslladats fins a la frontera catalanoaragonesa, on habitaren durant un període de temps que desconeixem. En ambdós casos, les causes de la seva mobilitat geogràfica han de cercar-se en el trencament del front d'Aragó i en la conseqüent conquesta, durant els mesos de febrer a abril, de tota la franja del ponent català, fins a la definitiva entrada de les tropes nacionals a Lleida (abril de 1938), després de conquerir Almenar (4 abril), Castelló de Farfanya (5 abril) i Balaguer (6 abril).

Per cert, a Balaguer en aquelles dates només hi havia un centenar de persones, i amagades. L'exèrcit comandat pel general Franco avançava imparablement; pel sud, la 51 Divisió, procedent d'Alcampell i Albelda, ocupava horitzontalment tota la Franja de Ponent. Per la seva part, la 54 Divisió s'aturava davant el Noguera Ribagorçana. La caiguda de la capital provincial no va sorprendre gaire les poblacions situades Segre amunt. La població fugitiva del marge dret del Segre havia començat a arribar el 17 de març a Balaguer, però no va ser fins després de la caiguda de Fraga i del bombardeig de Lleida, el dia 27, que l'acció es convertí en massiva. Si comparem aquest suficient recorregut per l'àmbit geogràfic i cronològic d'ocupació del marge esquerre del Segre amb la darrera població de procedència dels refugiats, és fàcil establir una clara correlació derivada dels efectes de la contesa bèl·lica.

A mode de conclusió podem qüestionar-nos: quina era la darrera població on residiren els refugiats de cadascuna les tres fases que hem esmentat que arribaren a Pujalt?

El quadre anterior reflecteix gran parts de les afirmacions que hem fet, és a dir, es tracta d'uns desplaçaments de població provocats per l'evolució del front d'Aragó i l'ocupació de les primeres poblacions catalanes. En són un bon exemple les xifres de ciutadans provinents de Tardienta (17,68%),

Ballovar (15,64%), Vallfogona de Balaguer (10,88%), Balaguer (8,84%), Torrent de Cinca (7,42%), Lleida (6,80%) i Alcarràs (6,12%). A més, pot observar-se com alguns catalans tendiren a abandonar les seves viles davant la proximitat del front de guerra. És curiós observar l'elevat nombre de refugiats provinents de Tardienta, població aragonesa on estava desplegada la 27ª divisió que formava part del XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà. Potser, només podem dir-ho a tall d'hipòtesi, s'establí algun tipus de vincle entre Tardienta i Pujalt que expliqui que es trasllassessin a aquesta població anoiensa i no a qualsevol altra? O potser és només fruit de la casualitat? Ara per ara, no tenim cap mena de documentació que ens permeti aclarir aquest qüestionament.

Quadre 4. Percentatge del nombre i de la darrera població d'on procedien

Darrera població on residia	Nombre refugiats	%
Madrid	4	2,72
Veciana	16	10,88
Tous	10	6,80
Balaguer	13	8,84
Vallfogona	16	10,88
Lleida	10	6,80
Alcarràs	9	6,12
la Sentiu	3	2,04
Tardienta	26	17,68
Torrente de Cinca	11	7,42
Torrelameu	4	2,72
Gerb	2	1,36
Ballovar	23	15,64

Per aquelles dates, tal i com relata en Lluc: «arribaren refugiats provinents del front d'Aragó que agafaven el carro, l'omplien fins al màxim i s'atansaven als pobles de l'interior on la guerra encara no havia arribat».³⁴ Cal subratllar, en darrer terme, la mínima presència de tarragonins a Pujalt que potser explica de retop com els refugiats tarragonins que fugien de la batalla de l'Ebre es traslladaren cap a zones més interiors del Principat. Aquesta afirmació de caire generalista, però, precisaria un estudi més ampli realitzat, pel cap baix, a nivell comarcal.

34. Lluc, entrevistat per Montse Coberó i Francesc Closa, Pujalt, 26 juliol 2002.

QUI EREN?

En el següent apartat tenim la pretensió d'aproximar-nos a la composició dels refugiats per sexes i grups d'edat. En primer terme ho analitzarem genèricament, és a dir, realitzarem un resum global d'aquests objectius entre febrer del 1937 i juny del 1938. Els resultats globals d'edats dels refugiats durant les tres fases descrites anteriorment, hom pot observar-los en el següent quadre:

Quadre 5. Edat dels refugiats a Pujalt, per sexes (del 12 febrer 1937 a 31 desembre 1938)

Edat	Homes	Dones	Total	%
0-5	10	15	25	17,00
6-10	11	12	23	15,64
11-15	12	7	19	12,92
16-20	0	10	10	6,80
21-25	0	5	5	3,40
26-30	0	9	9	6,12
31-35	0	11	11	7,48
36-40	7	5	12	8,16
41-45	2	5	7	4,76
46-50	2	1	3	2,04
51-55	3	3	6	4,08
56-60	4	6	10	6,80
61-65	4	2	6	4,08
66-70	0	1	1	0,68
>71	0	0	0	0
Totals	55(37,41%)	92(62,58%)	147	100

Font: elaboració pròpia.

Els grups d'edat més ben representats són els compresos entre els zero i els quinze anys, és a dir, infants i adolescents. N'és un exemple prou significatiu la suma dels seus percentatges —supera el 45%—, fet que indica la recepció de refugiats a Pujalt majoritàriament de curta edat. Tenint en compte les dades aportades per altres poblacions catalanes, podem començar a dibuixar un panorama basat en la primacia del trasllat de criatures i joves del front i de les zones bèl·liques cap a la rereguarda catalana. L'únic grup del qual durant tota la guerra no tenim registrat cap refugiat és el dels homes d'entre setze a trenta-cinc anys, per la mobilització dels recursos humans encaminats a reforçar les pèrdues sofertes en el camp de

batalla. Per contra, durant el mateix període d'edats, el nombre de dones és elevat. L'aflorament, cal situar-lo en l'arribada de població integrada essencialment per criatures acompanyades de les mares i, en algunes ocasions, dels avis i àvies. Des d'aquesta mateixa òptica, cal apreciar el conjunt de refugiats d'edats entre els quaranta i els seixanta-cinc anys. Quant al gènere, les dones sobrepassen en nombre i percentatge (62,5%) els homes (37,4%).

Observem ara una altra visió quantitativa oferta mitjançant xifres que connoten els trets característics dels refugiats per grups d'edats i fases.

Quadre 6. Edats per fases dels refugiats a Pujalt

Edats	Primera fase	Segona fase	Tercera fase
0-15 anys	75 %	52 %	43,33
16-65	25 %	48 %	55,83
>66	0	0	0,83

Durant la primera fase podem parlar d'una població refugiada pròpia de l'evacuació de zones de guerra, amb una majoritària presència d'infants i joves que van acompanyats de les mares. A la segona fase, els elements bàsics descrits són semblants, tot i que el nombre de refugiats menors de quinze anys descendeix a favor de l'increment dels d'edats que oscil·laven entre els setze i els seixanta-cinc anys. És precisament en la tercera fase on aquesta tendència es consolida, amb un grup de refugiats integrat per un considerable nombre d'homes que per la seva avançada edat encara no havien estat mobilitzats.

Fixem-nos, finalment, en el següent quadre, que ens permet copsar la població refugiada desglossada per fases i gèneres, i comparem-lo amb l'estructura familiar que presentaven els nouvinguts en cadascuna de les etapes.

Quadre 7. Distribució dels refugiats a Pujalt per grups d'edats, per sexes i fases

Edats	Primera fase		Segona fase	Tercera fase	
	Homes (%)	Dones (%)	Homes (%)	Dones (%)	Homes (%)
0-15 anys	100	50	77,77	37,5	55,55
16-65	0	50	22,22	62,5	44,44
>66	0	0	0	0	0

Tal i com apuntàvem en l'anterior quadre, la primera fase presenta la primacia d'infants, en tractar-se d'una família formada per la mare i els seus tres fills. A la segona, en el grup de setze a seixanta-cinc anys, s'escurça la distància entre homes i dones. La causa ha de cercar-se en l'arribada de dues famílies completes; és a dir, el matrimoni amb els seus respectius fills. Cal no passar de llarg el fet que els dos únics homes majors de setze anys presenten les edats de quaranta i seixanta anys i que, conseqüentment, es troben allunyats de la crida a l'leves. Tendència anàloga queda palesa amb la presència d'una dona amb tres fills. Tots plegats sumen quinze individus sobre un total de vint-i-nou. Els catorze restants tenen una composició molt més heterogènia. Es tracta d'una dona soltera de cinquanta-un anys, una casada de trenta-dos, tres germanes solteres de vint-i-cinc, vint-i-dos i vint-i-un, i, en darrer terme, tres germans i dues germanes amb edat inferior als quinze anys (annex 1).³⁵ Aquests elements ens permeten parlar d'una població refugiada caracteritzada per l'evacuació d'una estructura familiar essencialment infantil i femenina, i el manteniment dels homes en el front de batalla fins als darrers moments del conflicte. És en la tercera fase on és major la presència d'un conjunt social més homogeni. Dels trenta grups familiars comptabilitzats —que suposen cent divuit individus— gairebé tots conformen famílies completes. Ara bé, aquesta afirmació de caràcter generalista precisa unes matisacions. En dinou casos —representen el 63,33 % sobre el total—, l'estructura dels refugiats, la conformen matrimonis amb els seus descendents. Deu grups familiars els constitueixen dones amb els seus fills i altres familiars, mentre que només tenim un únic cas d'una dona que arriba sense fills però amb altres individus amb relacions de parentiu. Una visió més acurada, la podem oferir desglossant aquestes xifres. En el primer grup, els matrimonis amb fills esdevenen el 50% dels refugiats a Pujalt. Normalment les edats dels homes superen els quaranta anys. Per contra, els matrimonis amb fills acompanyats, entre altres, per néts, mares i joves només són quatre. És en el segon grup que les dones adquireixen un major protagonisme quantitatiu. El grup de les dones amb fills és de set, el de les dones amb familiars es redueix a tres i en un cas copsem una dona amb la jove i dues nétes.

Tot plegat fa corroborar que, com afirmàvem en anteriors pàgines, a mesura que ens aproximem al final de l'ocupació de Catalunya (gener-febrer del 1939), pot distingir-se un fenomen de canvi en la composició de la població refugiada. D'antuvi arribaren majoritàriament infants i dones

35. En aquest annex podreu apreciar el nom, l'ocupació i l'edat dels 8 refugiats procedents d'Astúries.

evacuats del front de Madrid. L'ocupació del nord d'Espanya incidí a equilibrar les xifres d'edats i féu constatar la fugida de matrimonis amb un considerable nombre de fills menors de quinze anys. Finalment, la caiguda del front d'Aragó i la proximitat del front a Catalunya provocaren la migració de famílies senceres. Aquest fenomen es concretà en un increment quantitatiu d'adults i en la presència de ciutadans majors de 66 anys.

LES PROFESSIONS I L'ALLOTJAMENT DELS NOUINGUTS

Teníem la pretensió d'oferir en aquest capítol la composició socioprofessional dels refugiats, però dissortadament aquestes dades només vénen reflectides en els informes relatius a les dues primeres fases, que, en termes numèrics, esdevenen minoritaris en relació amb el total dels refugiats a Pujalt. En altres paraules, únicament sabem la professió de vint-i-nou persones d'un global de cent quaranta-set, xifra que ha de matisar-se, atès que divuit són infants i joves. Malgrat això, lluny de dur-ne a terme un tractament anodí, optem per donar-ne quatre pinzellades per tal que puguin emprar-se com a comparacions amb altres poblacions veïnes. Dels quatre refugiats de la primera fase, recordem que era una família d'origen madrileny formada per una mare i tres fills; la dona es declara pantalonera. La major part de les dones de la segona fase —cinc d'un total de nou provinents del front del nord— declaren ser mestresses de casa, dues havien exercit com a modistes, i una darrera era sastressa. Els dos homes pertanyien al sector primari, concretament a la pesca. Tots tenien en comú que no van ser obligats a treballar durant la seva estada a Pujalt.

L'allotjament dels refugiats fou una altra de les qüestions que provocaren maldecaps als polítics catalans i municipals, a causa de la dificultat a trobar edificis capaços d'albergar les ingents onades migratòries. Arreu del territori català, els edificis religiosos alienats durant els primers mesos del conflicte foren reconvertits en improvisats habitatges. Majoritàriament s'empraren els dels ordes regulars, ateses les seves grans dimensions. A Pujalt, la inexistència de béns immobles de regulars i la marxa del rector incidiren notòriament en el fet que el consistori municipal utilitzés la rectoria per albergar-hi, en primer terme, els refugiats madrilenys. Els evacuats del Front Nord foren traslladats al mateix edifici, però el seu elevat nombre provocà que ocupessin cases desocupades per a, posteriorment, conviure amb famílies de la localitat. En relació amb aquest fet la Inés (testimonis) i en Josep recorden que: «hi havia refugiats a totes les cases, sobretot famílies i nens petits, a cal Chacó, cal Caselo, cal Sastre, cal Pons

i cal Carulla». ³⁶ Per la seva part, en Gabriel, tot i la seva curta edat en els anys de la contesa bèl·lica, recorda la presència a casa seva de refugiats aragonesos. La Generalitat feia arribar dues pessetes diàries per ajudar en les despeses de manteniment dels refugiats i, a més, les famílies que els acollien estaven exemptes de tributació fiscal. ³⁷ Tots aquests trets variaren durant la tercera onada, centrada en el primer quadrimestre de 1938. Irromperen aleshores, a la tranquil·la població de Pujalt, un increïble nombre de refugiats, que sobrepassaren de llarg les insuficients previsions econòmiques i d'allotjament de la localitat. Tot sovint, arribaven famílies senceres amb part de les seves pertinences i animals, que es veieren obligats a traslladar-se, com s'afirma en una carta de l'Ajuntament a la *Dirección General de Abastecimientos*, fins als petits nuclis poblacionals —com Conill, l'Astor...— que quedaven inclosos en el terme municipal, on es trobaven «*acampados por las cercanías y pueblos de los cinco de que consta este distrito...*». ³⁸ Tot plegat ens mostra diverses tipologies d'adaptació a un nou medi social i la incapacitat de les autoritats municipals i catalanes davant del desbordament migratori.

LA CONVIVÈNCIA ENTRE AUTÒCTONS I REFUGIATS

Quin era el grau de compenetració entre la població autòctona i els refugiats? Aparegueren tensions quan la situació bèl·lica s'agreujava o la proximitat dels rebels s'accentuava? En aquest capítol pretenem, en definitiva, apreciar els conflictes o desavinences entre la població local i els refugiats, així com, per contra, l'organització d'actes lúdics, festius, culturals i educatius que es feren a la seva atenció. En l'àmbit català, la rebuda fou prou bona, tot i que s'hi feren patents certs enfrontaments i tensions. Tal i com afirmava Alexandre Cirici, «la gent dels pobles rebia els refugiats amb prevenció i en general els discriminava amb energia. Representaven, en efecte, el xoc amb una cultura totalment diferent. L'especte sobresortint era la ineptitud per a adaptar-se a algunes coses fonamentals, com l'ús de la cuina o l'ús del WC». ³⁹ Trets anàlegs de tensió social han estat descrits a la població de Calaf, on s'ha emfasitzat la mala educació dels refugiats i la cerca «*de traure profit de la seva posició privilegiada en zona republicana*». ⁴⁰

36. Inés i Josep, entrevistats per Montse Coberó i Francesc Closa, Pujalt, 28 desembre 2002.

37. ANC, Generalitat Republicana, lligall 279, expedient 5/52 i lligall 243.3.

38. Pujalt, 30 abril 1938, ACAN, caixa 46, ajuntament de Pujalt a Ministerio de Hacienda y Economía. Dirección Gral de Abastecimientos. Séptima Veguería. Comarca de Anoia.

39. Alexandre CIRICI: *A cor batent*, Barcelona, Edicions Destino, 1976, p. 211.

40. Josep Miguel PÉREZ: *Guerra Civil a Calaf*, treball mecanoscrit inèdit, 1994, p. 14.

Malauradament, la consulta de les actes i dels pressupostos municipals de Pujalt no ens ha permès solventar completament els nostres objectius. Només tenim constància documental relacionada amb diverses queixes que els refugiats presentaren durant 1937 i 1938 davant les autoritats municipals, atès que cap autòcton els volia vendre productes alimentaris, com patates, carn i llegums. La mesura immediata acordada pel consistori municipal per tal de pal·liar-ho no fou de tipus coercitiu. De fet, consistí a advertir els pujaltins que havien de vendre'ls tot allò que precisessin. Les protestes, però, es perllongaren en el temps, com a conseqüència dels alts preus que els feien pagar. La presidència del Sindicat Agrícola Cooperatiu de Pujalt —encapçalada per l'alcalde Magí Bru— reuní els propietaris locals de bestiar i els anuncià que no es podia vendre més car que el que estipulaven els preus fixats pel Sindicat.⁴¹ Què estava provocant tota aquesta situació? Hi havia realment alguna animadversió vers els nouvinguts? En desconeixem la causa o causes directes que podrien explicar-ho. Ara bé, podem aproximar-nos-hi si tenim en compte dos elements totalment interrelacionats: la creixent escassetat alimentària a l'Espanya republicana, i, d'altra banda, la situació i la realitat agrària concretes de Pujalt.

L'aprovisionament de la població potser es convertí, en el decurs de la guerra, en una de les problemàtiques més greus a les quals hagueren d'enfrontar-se el Govern de la República espanyola i el de la Generalitat. Del repartiment territorial de la geografia espanyola entre republicans i revoltats ja se'n desprenien algunes conseqüències significatives a la tardor de 1936. D'una banda, gairebé totes les grans i riques zones cerealístiques i ramaderes de la península es trobaven essencialment sota control franquista; de l'altra, la República va dominar les zones industrials més densament poblades, on hi havia importants nuclis urbans (Barcelona, Madrid, València), amb gairebé quatre milions de persones majoritàriament deficitàries en producció alimentària. A partir d'aleshores, l'alimentació de la població civil va estar limitada a les possibilitats productives del seu territori, que incloïen la necessitat de proveir de queviures els fronts de combat. Diverses circumstàncies conjunturals contribuïren a agreujar la situació per l'hivern de 1937. En destacaríem almenys cinc: a) l'arribada d'ingents quantitats de refugiats,⁴² que va suposar l'establiment de noves previsions sobre la producció alimentària; b) la rica agricultura del llevant espanyol (taronges, patates, ametlles, cebes...) es dedicava essencialment a l'exportació, tenia una mínima i relativa importància com a aliment bàsic per a la subsistència;

41. Actes Municipals de Pujalt, 10 d'agost del 1937, p. 48.

42. APC, lligall 2/12, «Los refugiados en España (1937-1938)».

c) creixents dificultats per al transport de mercaderies; d) la disminució de la mà d'obra al camp fruit de les contínues incorporacions de lleves a l'exèrcit i, en darrer terme, e) la impossibilitat de disposar d'adobs químics en les quantitats necessàries. La magnitud del problema exigí la intervenció de l'Estat central en quatre vessants de l'economia. En primer lloc, dirigint i controlant els mitjans d'adquisició, transport i distribució dels productes alimentaris, garantint el subministrament dels considerats fonamentals, és a dir, el pa, l'oli, els llegums, l'arròs i les patates. Es féu indispensable el control absolut de la totalitat de les collites dels productes indicats, que recaigué en la *Dirección General de Abastecimientos* dependent del *Ministerio de Agricultura*. En segon lloc, s'agilità la distribució dels queviures, amb la creació de dipòsits i la coordinació mitjançant la *Dirección General de Ferrocarriles* i la *Dirección General de Carabineros* per al transport, respectivament, via ferrocarril i via carretera. En tercer lloc, a la *Intendencia Militar* únicament s'hi entregaria, dels productes racionats, les quantitats que resultessin d'aplicar als efectius de l'exèrcit les xifres calculades per a la resta de la població, i cada unitat havia de procurar complementar les seves racions alimentàries mitjançant altres aliments. Tot plegat es materialitzà a Catalunya amb la imposició d'un primer racionament, publicat en els Butlletins Oficials dels dies 28-5 i 31-7 de 1937.⁴³ En darrer lloc, es proposà un nou racionament per a la població civil de Catalunya establert en els següents termes quantitativs per habitant i any:

Quadre 8. Racionament establert a la darrerria de 1937

Producte	Quantitat	Producte	Quantitat
Blat	130 kg	Sucre (zona pagesa)	3,800 kg
Cigrons	5,875 kg	Carn	32,260 kg
Mongetes	6,708 kg	Ous	48 unitats
Llenties	0,552 kg	Porc	3,600 kg
Arròs	11,184 kg	Bacallà	2,600 kg
Oli	12,000 litres	Cafè (zona industrial)	0,996 kg
Patates	194,000 kg	Cafè (zona pagesa/agrícola)	0,400 kg
Sucre (zona industrial)	7,920 kg	Llet condensada	11 pots

Font: elaboració pròpia a partir de les dades extretes de l'informe: «Racionamiento alimentario en España», APC, lligall 211/43.

43. J. M. SOLÉ SABATÉ: «La reraguarda a Catalunya durant la guerra civil», a DD.AA.: *Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*, citat, p. 143-144.

La implantació d'aquest segon racionament tampoc no va millorar gaire la situació. Molts dels productes racionats no foren mai repartits sistemàticament, només el pa ho fou amb una relativa regularitat. En aquest sentit no ens han d'estranyar les següents línies, extretes d'un informe del *Partido Comunista* on s'analitzava la situació de la producció espanyola i les necessitats de la població: «pero este racionamiento, decretado oficialmente, no pasa de ser una cosa nominal ya que según los datos recogidos, tambien oficialmente, por el organismo competente, salvo algunas semanas, y aun eso para la mitad aproximadamente de los artículos sindicados, nunca se han llegado a suministrar las cantidades consignadas ni se ha llegado, tampoco nunca a la necesaria periodicidad en el suministro»⁴⁴.

Com van reflectir-se a Pujalt aquests elements descrits? En principi la producció agrícola a Pujalt, essència de l'economia local, no va representar mai un greu problema. El treball de la terra facilitava l'accés a un ample ventall de productes agrícoles que enriqueixia l'alimentació dels pujaltins. Tot plegat es complementava amb la cria de bestiar, dedicat essencialment a l'autoconsum familiar. La reducció de la mà d'obra masculina al camp, conseqüència de les contínues incorporacions de lleves a l'exèrcit, fou compensada parcialment amb la incorporació de les dones en les tasques agrícoles i fins i tot d'alguns refugiats de la tercera onada migratòria. Quin era, doncs, el cavall de batalla dels pagesos locals? Hom pot adonar-se'n resseguint els documents del Sindicat Agrícola de Pujalt. El problema més greu al qual havien de fer front era la creixent inflació i la dificultat per mantenir el preu del blat. La situació tendí a radicalitzar-se amb el transcurs de la guerra. A l'agost del 1937, per exemple, atesa la manca de seguretat que l'Estat central pogués salvar-lo, els membres del Sindicat Agrícola de Pujalt decidiren, per unanimitat, vendre'l al preu d'una pesseta el kilogram, que n'era el preu normal, amb l'objectiu de salvar l'economia local. La decisió, però, va contribuir a incrementar les suspicàcies i discrepàncies internes entre el soci Josep Coletas i el president del Sindicat Josep Solé. En aquest context de confrontació, els vocals —Andreu Tatje, Miquel Marquillas, Lluís Giral, Felip Marquillas i Marià Closa— retiraren la confiança a Solé en el càrrec de President i caixer del Sindicat, i fou escollit per unanimitat com a nou president Felip Marquillas.⁴⁵ Les mesures acordades a nivell local eren, com veurem tot seguit, del tot insuficients per aturar un problema endèmic de l'economia de guerra. Atenent a tot el descrit, hom pot creure que els pagesos locals cobraven la venda de productes agrícoles

44. APC, lligall 2/5, «Los déficits alimentarios en la España republicana».

45. ACAN, caixa 284, Pujalt, 8 d'agost 1937.

als refugiats per sobre del seu preu real com un mecanisme de supervivència. Expressat en altres paraules, potser no volien aprofitar-se'n, sinó únicament fer front a la nova conjuntura de preus. Sigui com sigui, el conflicte, els malentesos i la picabaralla entre autòctons i nousvinguts s'incrementaren. Aquest panorama, per cert no gaire afalagador, l'intentà solucionar personalment l'alcalde al començament de 1938, quan el consistori el facultà per actuar com a mediador.⁴⁶

El decurs de les operacions de la guerra, sobretot la caiguda del front d'Aragó, els primers mesos de 1938, repercutí notòriament a agreujar la situació tant en l'àmbit català com local. S'intensificà l'intervencionisme estatal sobre l'economia i els afers econòmics.⁴⁷ El mes d'abril de 1938 l'Estat decidí lluitar contra la creixent inflació, fixant els preus per a la compra i venda al públic dels articles alimentaris de primera necessitat.⁴⁸ A més, la Conselleria de Proveïments de la Generalitat obligà tots els sindicats, col·lectivitats i productors agrícoles, especialment els de patates, que l'informessin de la producció d'aquell any. La finalitat que s'hi perseguia era, d'una banda, separar de la producció total la quantitat necessària per al consum familiar i, de l'altra, impossibilitar la lliure venda de la sobreproducció, que seria conduïda a les zones de major demanda, especialment a Barcelona. En cas d'abús o resistència s'amenaçava amb la requisada de la mercaderia i amb un requeriment judicial.⁴⁹ Altrament, es crearen comissions mixtes entre el *Ministerio de Agricultura* i el departament del mateix ram de la Generalitat per a intervenir urgentment en la recuperació i en l'assentament del bestiar evacuat, principalment de l'interior d'Aragó, amb la finalitat de conservar-lo. A partir de mitjan abril del 38, tots els ajuntaments tingueren l'obligació de comunicar a la *Dirección General de Ganadería* els terrenys lliures de pastura de què disposava cada terme municipal, així com la presència, nombre i localització del bestiar evacuat.⁵⁰ D'aquesta

46. Actes Municipals de Pujalt, 23 gener del 1938, p. 9.

47. En el cas concret de Pujalt, la instal·lació de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà va tenir certes repercussions. Entre altres, podem destacar les múltiples riqueses —especialment agrícoles i ramaderes— realitzades sobretot al final de 1938. Relacionat amb aquesta temàtica podeu veure la nostra obra *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*, Pujalt, Ajuntament de Pujalt, text mecanografiat inèdit, 2003, p. 79-83.

48. ACAN, caixa 46, Igualada, 12 maig 1938, ordre del *Ministerio de Hacienda y Economía*.

49. Igualada, 13 juliol 1938, ACAN, caixa 46.

50. Barcelona, 15 i 18 d'abril de 1938, ACAN, caixa 262. També havien de comunicar l'existència de cavalls sementals i facilitar el personal indispensable per atendre'n el manteniment, a canvi de la percepció d'uns jornals/subvenció de l'Estat. Curiosament, la carta la signava Antoni Maria Sbert, que en aquells moments actuava com a conseller de Governació i Assistència Social.

forma l'estat s'assabentava del nombre i la ubicació dels caps de bestiar per reorientar-los segons les necessitats alimentàries del territori. Al mes següent, la *Dirección General de Abastecimientos*, dependent del *Ministerio de Hacienda y Economía*, prohibia el lliure sacrifici d'animals per al consum particular.⁵¹ A partir d'aleshores estarien sotmesos a l'aprovació de les autoritats per tal satisfer el consum de la població.

Tot plegat indica com el racionament es féu més efectiu i present a partir de l'estiu del 1938, concretament el 24 d'agost, quan tot semblava que hauria d'acabar ben aviat. Productes bàsics com el pa quedaren subjectes al repartiment fixat per la Generalitat en 500 grams diaris.

Quadre 9. Relació de les famílies als efectes de racionament de pa (1938)

Població	Nombre famílies	Nombre d'habitants
Pujalt	44	227
Conill	18	112
L'Astor	13	95
La Guàrdia	5	32
Vilamajor	9	53
Total	89	519

Font: elaboració pròpia a partir de les dades dels informes de les caixes 46 i 74 de l'ACAN.

A l'agost de 1938, fins i tot els militars de la base d'instrucció requisaren sense cap mena d'indemnització 1.000 kilograms de cereals a Àngela Folch i 1.000 més a Antonio Morros destinats als refugiats de la població.⁵² De fet aleshores al terme municipal de Pujalt es comptabilitzaven un total de 519 veïns, que suposaven un consum diari de 259,50 kg de pa. Tanmateix, hi havia 100 transeünts/vianants —eren considerats en aquesta categoria jornalers i familiars— als quals se'ls assignava 50 kg de pa. En darrer terme, cal no obviar els 150 refugiats de guerra, que rebien la meitat de pa que la resta de ciutadans, 250 grams, i que conjuntament implicaven un consum diari de 37,50 kg. Expressat en altres paraules, el racionament definit per a Pujalt quedà fixat en 347 kg de pa diari, és a dir, 11.410 kg mensuals, i 136.920 kg anuals. Queda, doncs, patent que els nouvinguts

51. *Ministerio de Hacienda y Economía. Dirección General de Abastecimientos. Séptima vejería, comarca de Anoia, Igualada*, També a la *Gaceta* del 29 d'abril de 1938 (Igualada, 12 maig 1938, ACAN, caixa 46).

52. *Relación de los objetos que han sido quitados por los rojos*, ACAN, caixa 41.

eren tractats com ciutadans de segona categoria als quals pertanyia menys ració alimentària diària i, possiblement, amb el pas del temps patiren una creixent subalimentació.

També tenim, però, clars indicis que denoten l'existència de relacions poc o molt fraternals. En són mostra l'educació dels nens refugiats i l'activitat endegada pel Socors Roig local. Vegem-ho. Gràcies a un reportatge signat a mitjan 1938 per Antoni Borràs Quadres —antic delegat a del CADCI d'Igualada conjuntament amb Joan Díaz Rojas—⁵³ a la revista *Horitzons*,⁵⁴ tenim constància de «l'estat d'abandonament en què és trobaven els fills dels camperols, que passaven les hores del dia enfilant-se pels arbres, trencant vidres i barallant-se pels carrers».⁵⁵ Les necessitats de la guerra havien provocat la precipitada incorporació del mestre titular de Pujalt a l'Exèrcit Popular i no s'hi deixà substitut. La instal·lació a Pujalt de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà solucionà el dèficit educatiu. Intentaren millorar algunes qüestions socials, com l'educativa, per tal d'esmoreir els efectes negatius que podia tenir l'arribada dels militars: «Nuestro Ejército ha llevado a los pueblos la promesa de un nuevo vivir. Un día es ayudando a los campesinos en las tareas de la cosecha; otro, haciendo que sus hijos acudan a la escuela. A esa escuela que el cacique se había olvidado de hacer, y que ahora improvisan en un par de días los propios soldados. Así trabaja nuestro Ejército. Luchando y procurando para los pueblos de la república bienestar y progreso».⁵⁶

El Comissariat de la base posà a disposició del poble un mestre nacional, un Milicià de la Cultura «riallier i amable» que exercia vestit de soldat, el qual, segons la crònica esmentada, va tenir un favorable acolliment. En poques setmanes l'estat pedagògic de la petita vila anoienca mutà considerablement. Antoni Borràs descriu el procés de la següent manera: «hem visitat l'escola, en un matí primaveral, en l'hora d'obrir; hi hem pogut observar l'espectacle magnífic de veure aquells infants que es barallaven pels carrers, bruts i estripats, tots endreçats, nets, ben pentinats, amb la cartera a l'esquena uns, i els altres amb els llibres sota el braç, riallers, corrent per

53. Part de la seva evolució política pot resseguir-se a l'article «El Ple Comarcal de la UGT», *Horitzons*, núm. 35 (Igualada, 15 octubre 1937), p. 3 i 6 a 8.

54. Aquesta revista era l'òrgan portaveu del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), adherit a la Internacional Comunista, a la comarca de l'Anoia.

55. Antoni BORRÀS QUADRES: «La tasca cultural de la 27 Divisió», *Horitzons*, núm. 65 (Igualada, 18 juny 1938), p. 7.

56. «Escuelas para los niños campesinos», *La Trinchera: órgano de la 27 División*, núm. 16 (25 novembre 1938), p. 2.

por de fer tard... ». ⁵⁷ El nombre d'alumnes matriculats era de 81, el doble del que tenia en temps normals. La causa n'és la presència de 30 infants refugiats de guerra, que «conviuen barrejats amb els del poble, sense cap diferenciació»; s'hi fa patent la coeducació marcada pel *Ministerio de Instrucción Pública*. La inscripció va minvar per la manca de material pedagògic i, sobretot, perquè el mestre hauria de portar a terme una feina que el superaria. En definitiva, la creació de la base d'instrucció millorà considerablement l'estat educatiu dels minyons de Pujalt i facilità l'entesa i la cordialitat de la població civil amb les institucions militars. Segons deia Antoni Borràs, «és fent treballs pràctics d'aquesta mena com el Comissariat de la Base Divisionària d'Instrucció de la 27 Divisió, entén que s'ha de lligar les bones relacions entre la població civil i els nous soldats de la República que defensen les conquestes democràtiques i la Independència de la nostra Pàtria». ⁵⁸

Altrament, ens agradaria destacar el Socors Roig. Aquest organisme altruista ajudà desinteressadament tots aquells individus que ho necessitaven. Lògicament s'hi trobaven els desplaçats per la guerra. Segons el testimoni de la Sion, l'edifici utilitzat amb aquesta finalitat era la part superior, o primer pis, de cal Casteller. ⁵⁹ Fou inaugurat la segona quinzena d'agost de 1938 i hi participaven set joves de la localitat, que ajudaven combatents i refugiats. S'hi realitzaren diverses funcions, entre les quals adquiriren notorietat especialment les de caire assistencial, ⁶⁰ amb la participació d'algunes joves de la vila. La tasca assistencial era àmplia, però a Pujalt se centra en el repartiment de la roba i els aliments procedents dels ajuts internacionals.

Tot el que hem descrit sembla indicar que es vivia en una pau tensa. Som del parer, atenent a la consulta arxivística i els testimonis orals, que a la llarga la presència dels refugiats creà problemes. En aquest sentit són prou significatives les següents paraules testimonials d'en Lluc i la Maria: «Tothom estava espantat i ningú es relacionava gaire amb els refugiats». ⁶¹ Malgrat tot, alguns refugiats treballaven les terres d'aquelles cases on els més joves havien marxat cap a la guerra. En definitiva, la solidaritat manifestada vers aquells que havien hagut de fugir del lloc d'origen tendí a canviar per a convertir-se en tensió. Les autoritats locals, com hem posat de

57. Antoni BORRÀS: «La tasca cultural de la 27 Divisió», *Horitzons*, núm. 65 (Igualada, 18 de juny 1938), p. 7.

58. *Ibíd.*

59. Sion, entrevistada per Montse Coberó i Francesc Closa, Sant Ramon, 28 desembre 2002.

60. *Horitzons*, núm. 73 (Igualada, 20 agost 1938), p. 7.

61. Lluc i Maria, entrevistats per Montse Coberó i Francesc Closa, Pujalt, 26 juliol 2002.

manifest, es veuran obligades més d'un cop a fer una constant campanya per mantenir un mínim de convivència.

PRESSUPOSTOS MUNICIPALS

EL PRESSUPOST ORDINARI DEL 1936

A conseqüència de la guerra, les hisendes locals van haver d'adequar-se a les noves realitats socials. El procés revolucionari va condicionar l'administració municipal a assumir serveis que fins aleshores no eren estrictament de la seva competència, sinó que corresponien a la Generalitat i/o al Govern Central de la República. D'aquesta manera l'Ajuntament es convertí, a més d'un organisme administratiu i polític, en un organisme econòmic. Així, per exemple, podia fixar uns preus obligatoris i uns marges de beneficis als botiguers per als productes de primera necessitat i també podia controlar el bestiar del municipi.

L'augment de les despeses que havien de finançar les hisendes municipals, la urgència amb què calia atendre-hi i el relatiu buit de poder de les administracions superiors durant els primers mesos de guerra, feren que els pressupostos ordinaris, especialment per la rigidesa de les seves partides, no s'adaptessin a la nova economia de guerra. Els canals emprats habitualment en temps de pau no servien en una situació com aquesta. S'havia de recórrer a impostos i actuacions especials d'emergència.

Per tal de reduir l'impacte del desgavell econòmic i donar suport al manteniment de la institució municipal, el Govern de la Generalitat autoritzà la pròrroga automàtica dels pressupostos del 1936 per a l'any 1937. El fet es completà amb la ràpida aprovació dels pressupostos ordinaris pendents i amb un nou decret, aprovat el 17 d'agost del 1936, que permetia als ajuntaments votar un crèdit extraordinari destinat, entre altres, a les despeses derivades de la defensa, l'atur forçós i el manteniment dels refugiats que anaven arribant al territori català. Precisament aquest darrer element suposà una de les problemàtiques de més trasbals per a les hisendes municipals, entre les quals la de Pujalt. L'arribada dels refugiats agreujà la situació econòmica, ja que el municipi havia de resoldre'n el tema de l'escolarització, la salut, la higiene i sobretot l'allotjament i la manutenció.

Per a cobrir l'import del crèdit esmentat s'organitzà un repartiment entre els ciutadans de cada població, generalment de forma proporcional a la seva fortuna. A Pujalt aquest procés es materialitzà amb l'aprovació en ple municipal d'un pressupost extraordinari de guerra que ascendia a 50.000

ptes,⁶² xifra del tot desproporcionada, si tenim en compte les despeses que hi havia hagut fins aleshores, però que demostra la precària situació de la hisenda municipal. A partir de la documentació conservada dels fulls referents als ingressos i despeses de l'any 1936, hom pot observar quines partides patiren un increment significatiu. Un primer bloc anà per a la regidoria de seguretat, de la qual s'encarregava l'agutzil municipal. El fet que ocasionà un major trasbals fou l'arribada dels refugiats pel conseqüent finançament, per a elles, d'allotjament, manutenció i escolarització. Un cop d'ull a l'apartat de beneficència i assistència social conservat posa de manifest una despesa superior a les 800 ptes. —469,85 pts corresponen a manutenció, i 353,70 a atendre les despeses dels Grups Escolars per als refugiats—⁶³, xifra que supera de llarg la inversió anual en altres camps com la instrucció pública (105 pts)⁶⁴ i el fluid elèctric públic (57,45 pts).

Quadre 10. Ingressos de l'Ajuntament de Pujalt (1936)

Ingressos (ptes.)		
Capítol	Concepte	Quantitat
	Existència en efectiu (caixa)	708,80
2	Aprofitaments de béns comunals	
3	Subvencions	697,50
4	Serveis municipalitzats	121,50
5	Eventuals i extraordinaris	
9	Recàrrecs i participacions	
10	Imposició municipal	500
15	Resultes	4.361,54

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'«auxiliar de ingresos de Pujalt de 1934 a 1942», caixa 77; «libro de caja 1933-1943», caixa 79 i Expedient del Pressupost Ordinari de Pujalt per a l'any 1936, Arxiu Nacional de Catalunya lligall 243.3.

Fixem-nos ara en els ingressos. La partida majoritària es centrà, substancialment, en les subvencions disposades per als refugiats. Un segon lloc el protagonitzen les imposicions municipals, és a dir, les recaptacions pro-

62. Actes Municipals de Pujalt, sessió 6 setembre 1936, p. 33R-34.

63. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 13 de desembre del 1936, p. 37R-38.

64. Llum de l'escola mixta, 9,15; al paleta, per l'emblanquiment i les reparacions del local-escola 89, i al fuster, per les reparacions fetes a l'Escola Nacional, 6,50.

cedents de l'arbitri sobre els productes de la terra. L'assistència dels refugiats teòricament era finançada per la Generalitat mitjançant subvencions, el retard amb què generalment arribaven ocasionà un increment de la partida relativa a representació municipal, viatges i manutenció dels membres de l'equip de govern municipal que havien de traslladar-se habitualment a Barcelona reclamant les citades subvencions. També s'incrementaren les atencions socials relatives al pagament de salaris ocasionats per l'atur forçós i pels projectes inicials de caire revolucionari —si em permeteu designar-ho d'aquesta manera, ja que esdevenia un fet important en una petita població de 400 habitants— endegats pel Comitè Antifeixista, entre els quals destacà l'arribada de la comunicació telefònica.

Sortosament, però, la situació viscuda a Pujalt no tingué uns trets tan precaris ni agreujats com les viscudes a d'altres localitats catalanes. La inexistència de col·lectivitzacions, de confiscacions massives, a Pujalt, i la perpetuació de l'estructura d'explotació agrària, implicaren que el racionament de queviures no tingués uns efectes tan negatius ni restrictius com a d'altres poblacions.

EL PRESSUPOST MUNICIPAL ORDINARI DE L'ANY 1937 I L'EXTRAORDINARI DEL 1938

Malgrat les actuacions realitzades i aprovades per la Conselleria de Finances de la Generalitat a la darrera del 1936, que tendiren a organitzar el desgavell administratiu i d'hisenda ocasionat per la contesa bèl·lica, el transcurs de la guerra accentuà notòriament la recerca de noves vies de finançament per tal de fer front a les creixents despeses. De mica en mica, la gestió municipal es normalitzà, amb un control més sever dels seus comptes i uns ajustaments a les normes legals de finançament. A banda d'aprovar la pròrroga automàtica dels pressupostos de 1936 per al 1937, un nou decret publicat el 9 de gener del 1937, completat per ordre del 31 de maig, autoritzava la formació de cartes financeres per eliminar els dèficits municipals.⁶⁵

A Pujalt, l'aprovació del pressupost ordinari de 1937 tardà temps a realitzar-se. No fou fins al final del mes d'agost que s'acordà la pròrroga del pressupost ordinari de 1936, ja que, segons les actes municipals, «les despe-

65. Aquesta disposició possibilitava la creació de nous impostos sobre diversos productes alimentaris, articles de luxe i de vestimenta. A Pujalt no tenim documentació escrita que ens permeti afirmar que s'empraren.

ses són les normals i els ingressos i la tributació també». ⁶⁶ Ara bé, aquesta afirmació ha de matisar-se. A les darreries de 1937, hom observa un agreujament de la situació econòmica de Pujalt. L'acció en favor dels refugiats prenia una base eminentment municipal, després que el Departament d'Assistència Social els transferís les competències per disposició del DOGC, datada el 10 d'octubre del 1937. ⁶⁷ Paral·lelament el nombre de refugiats s'incrementà, en proporció al transcurs de la contesa bèl·lica i la pèrdua de territoris sota control republicà. Al final del 1936, per exemple, no superaven els deu individus. La conquesta del front del nord incidí notòriament en l'arribada i la instal·lació d'una trentena de bascos, asturians i navarresos. En aquest context es produí una tensa sessió municipal, el dia 14 de novembre del 1937, l'epicentre de la qual fou «*la manca de caudals*» ⁶⁸ per atendre les necessitats dels nouvinguts. Les despeses anaven a càrrec de la Generalitat, però el retard en el pagament sovint obligava que quedessin sota l'aixopluc dels Ajuntaments. El consistori de Pujalt tenia l'opció de demanar un crèdit extraordinari, la qual cosa hauria incrementat l'endeutament de la població. Els diversos consellers entraren en debat i finalment s'optà per l'opinió d'Andreu Coletes, segons la qual s'hauria de realitzar un repartiment extraordinari entre tots els veïns. Malgrat les reticències de Senèn Colell, que no hi estava d'acord, s'aprovà un repartiment de 3.700 ptes., que afectaria tots els caps de família segons la seva riquesa. A criteri del mateix ajuntament, es dividiren els contribuents en cinc categories, que havien de fer efectives les següents quantitats: primera (100 ptes.); segona (65 ptes.); tercera (45 ptes.); quarta (25 ptes.) i cinquena (10 ptes.). Tot plegat suposaria poder pagar les despeses ocasionades pels refugiats de les zones de guerra sense perjudici directe de la hisenda municipal. A canvi, les esmentades quantitats els serien abonades en fer efectives les quotes que se'ls assignessin per al Repartiment General d'Utilitats. ⁶⁹

Per a l'exercici de 1938, a diferència dels vistos fins ara, el pressupost fou considerat i designat com extraordinari. Ambdós foren aprovats sota el mandat del tercer ajuntament de guerra, encapçalat per Magí Bru. ⁷⁰

66. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 28 d'agost del 1937, p. 48R-49.

67. DOGC, núm. 285, 12 d'octubre 1937, p. 201.

68. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 14 de novembre de 1937, p. 3.

69. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 14 de novembre de 1937, p. 4-5.

70. Pertanyia a Esquerra Republicana de Catalunya. Va ser escollit el de gener de 1937, i el seu mandat es perllongà fins a l'arribada dels militars a Pujalt i la instal·lació de la base d'instrucció. Aleshores el van detenir i empresonar per trobar-li, en el transcurs d'un escorcoll realitzat al seu domicili particular, documents pertanyents al Municipi. Aquesta detenció, del tot estranya, queda reflectida a les actes municipals com que: «*obeí a causes extranyes*» (Actes Municipals de Pujalt, 16 maig 1938, p. 16).

Si comparem les xifres reproduïdes en el següent quadre per al període 1937-1938, hom podrà adonar-se que en termes absoluts la tendència a augmentar els ingressos es anàloga a la descrita anteriorment. Així es passa de les 36.496 ptes. del 1937 a les 100.149,67 ptes. del 1938. Aquestes xifres, però, han de matisar-se. Gairebé totes les partides descrites per a l'exercici de 1937 presenten, un any després, uns ingressos inferiors. Algunes d'aquestes són els aprofitaments dels béns comunals que no tributen pels fruits derivats de la collita; els ingressos del capítol cinquè, que serien encara menors si no hagués estat pels diners (2.948 ptes.) donats per Senèn Colell i d'altres pujaltins en concepte de donatiu per a la construcció de les escoles; la manca de reintegraments bancaris i, en darrer terme, les resultes, que davallen de les 2.870 fins a les 1.819,31 ptes.

Quadre 11. Partida d'ingressos previstos en els pressupostos municipals de Pujalt per als exercicis de 1937 i 1938

Capít.	Producte	1937 (ptes)	1938 (ptes)
	Existència en efectiu (caixa)	1.491,54	119,31
2	Aprofitaments de béns comunals	224	140
3	Subvencions		30.000
4	Serveis municipalitzats		
5	Eventuals i extraordinaris	10.807,97 ⁷¹	6.684
9	Recàrrecs i participacions		7.884,45
10	Imposició municipal	13.102	50.429 ⁷²
15	Resultes	2.870	1.819,31
Altres	Reintegrament de la Caixa de Pensions ⁷³	6.600,60	
	Del Comissariat procedents del cobrament de dietes amb destí als refugiats	1.400	3.073,6
	Total	36.496,11	100.149,67

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del «auxiliar de ingresos de Pujalt de 1934 a 1942», caixa 77; «libro de caja 1933-1943», caixa 79 i dels llibres de caixa 1938-39, caixa 80 (tots ells de l'ACAN).

71. Del Recaptador Municipal en concepte de producte de la venda de segells d'infància i de guerra.

72. Les xifres reals previstes en el pressupost del 1938 mostren en aquest capítol uns ingressos totals de 47.131,4 pts, suma de les 9.696,55 ptes de l'arbitri sobre els productes de la terra i 37.435,59 del repartiment. En el moment d'executar aquest darrer la xifra augmentà fins a les 40.796,47, dada que finalment hem decidit introduir en el quadre per considerar-la més aproximada a la realitat del moment.

73. De la Caixa de Pensions en concepte de cabals (béns) procedents de la Caixa de Pensions d'Igualada, sucursal de Calaf.

En l'increïble augment d'aquests comptes cal tenir present el paper tan rellevant jugat per les subvencions —un total de 33.072,6 ptes.—, amb el benentès que percentualment suposaven un terç dels ingressos globals. D'aquests, unes tres mil pessetes provenien del Comissariat de guerra per al pagament de les dietes dels refugiats, i la resta haurien de destinar-se al finançament de l'escola.

Tot plegat deixa veure un creixent traspàs d'atribucions als organismes superiors en detriment de la gestió municipal de serveis i, conseqüentment, un procés de creixent centralització de l'aparell burocràtic català.

El desenvolupament de la guerra i l'arribada dels refugiats comportà, com estem exposant, molts maldecaps. Per tal que els ajuntaments poguessin atendre a les despeses de caràcter urgent que tenien traspassades, el Departament de Finances de la Generalitat, encapçalat per Josep Tarradellas, el 25 de setembre del 1937 habilitava «un crèdit extraordinari de dos milions de pessetes, a disposició del departament de Finances, per tal d'atendre el pagament dels Ajuntaments de Catalunya, de les despeses de refugiats de guerra».⁷⁴ Malgrat aquest esforç econòmic, el 7 d'octubre s'aprovava una altra partida pressupostària —de quatre milions de ptes.— amb la mateixa finalitat.⁷⁵ El citat Departament atorgà, al començament de 1938, a l'Ajuntament de Pujalt, un crèdit extraordinari de 3.000 ptes.⁷⁶ en concepte d'avenç reintegrable per als exercicis de 1936-1937. El malestar general arran de la proximitat de la línia de batalla provocà que al cap d'uns mesos n'aprovesin un altre de 5.000 ptes. dedicades al 1938.⁷⁷

Malgrat tot, a Pujalt fou també necessari un increment de la pressió fiscal, especialment visible en els capítols referents a recàrrecs i a les imposicions municipals. Del primer s'esperava un ingrés de 7.884,45 ptes. Dins del segon capítol, calia distingir entre els arbitris sobre els productes de la terra —que ascendia a 9.695,55 ptes.— i el tradicional Repartiment General d'Utilitats. Centrem-nos en aquest darrer. El recaptat l'any 1937 patí un increment del 50% respecte a l'anterior exercici, ja que, segons les actes municipals, a l'esmentada xifra «*havien arribat les despeses*»⁷⁸ de la loca-

74. DOGC, núm. 268, 25 de setembre de 1937, p. 3.

75. DOGC, núm. 280, 7 d'octubre del 1937, p. 104.

76. ANC, lligall 177.3, carpeta 11, avenços reintegrables a l'Ajuntament de Pujalt, 11 de febrer del 1938.

77. ANC, lligall 177.3, carpeta 11, avenços reintegrables Ajuntament de Pujalt, 16 de març del 1938. Aquestes mateixes xifres són les que també reflecteix Julio CLAVIJO LEDESMA en la seva obra: *La política sobre la població refugiada durant la guerra civil espanyola*, tesi inèdita mecanografiada, 2003, p. 348 i 410.

78. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 25 de juliol de 1937.

litat. El de l'any 1938, que, per cert, és el primer que tenim documentat, es realitzà el 15 d'abril⁷⁹ i hi havia un total de 107 contribuents —vint dels quals eren hisendats—, que havien d'aportar 40.796,47 ptes. Val a dir que aquesta xifra era totalment astronòmica, si la comparem amb les 10.525 ptes. que incloïa el Repartiment del Bruc l'any 1938 entre 300 contribuents.⁸⁰ Aquest impost generalment gravava tenint en compte la riquesa que es posseïa o bé segons les rendes personals. En canvi, a Pujalt s'establí una quota fixa al 4,30% que havien de fer efectiva tots els pujaltins, indiferentment del grau de recursos monetaris. El repartiment es realitzava atenent a tot un seguit d'indicadors de caire econòmic. En primer lloc es valorava la riquesa personal en ptes. Tot seguit, es feia un recompte del bestiar que posseïa cada individu i del nombre de treballadors que tenia al seu càrrec, i a aquesta xifra s'hi sumava el corresponent valor monetari.

Quadre 12. Relació monetària de cada cap de bestiar i treballador segons el repartiment d'utilitats de Pujalt de l'any 1938

Mular	Asini	Porquí	Llaner	Cabrum
1.000 ptes.	750 ptes.	500 ptes.	100 ptes.	75 ptes.

Font: elaboració pròpia.

Com pot observar-se en el quadre 12, les assignacions econòmiques establertes per al bestiar decreixien quantitativament, des de les 1.000 ptes. de les mules fins a les 75 de les cabres, diferenciació que posava en relleu la importància de la tracció animal en les feines del camp. Dit en altres paraules, aquestes xifres mostren la precària o fins i tot nul·la mecanització de l'activitat agrícola local. En darrer terme, a la xifra resultant expressada en diner líquid, se li reduïa una variable assignació econòmica segons el nombre d'invàlids existents en cada unitat familiar. Dels resultats globals en deriva una riquesa de 983.356 ptes. a la qual calia reduir 34.600 ptes. de les baixes per invalidesa. En definitiva, la xifra líquida total ascendia a 948.756 ptes. Per tant, la quota al 4,30% suposava que la recaptació municipal superés tímidament les 40.000 ptes. La mitjana de l'import era de 381,27 ptes, però hom pot observar com oscil·laven entre les 2.446,40 ptes. que havien de pagar Anton Solà; Ramon Catariu, 1.760,25 ptes.; Josep Carulla, 1.241,67 ptes.; Francesca Bové, 980,18 ptes.; Joan Piqué, 997,13; fins a les

79. Aquest repartiment va estar exposat anteriorment al públic durant 15 dies, tal i com ordenava el DOGC del dia vint-i-vuit d'abril.

80. *Op. cit.*, ESTRADA I PLANELL, p. 75-76.

53,75 de Joan Solé i les 33,02 de Josep Pont.⁸¹ Podem comprovar, doncs, l'equanimitat i paritat mostrada, per l'equip de govern municipal en la recerca de noves vies de finançament.⁸² El repartiment fou equitatiu entre tots els contribuents de la població, i no es gravà especialment les famílies dreitanes —tal i com es va fer a Igualada amb les contribucions de la Sang—, fet que hauria i generat un agreujament del malestar popular vers una part de la societat. Per acabar d'arrodonir-ho, a més de l'esmentat repartiment general d'utilitats, s'imposà per via de recàrrec municipal el 50% sobre la quota al tresor de la contribució territorial rústica i pecuària.⁸³

Una altra imposició era el padró d'edificis i solars, el qual, durant l'exercici del 1937, ascendia a la quantitat de 3.365 ptes. de producte íntegre i 2.523,75 ptes. de líquid imposable, i aplicant-hi el 22,23% en resultava una contribució de 561,3 ptes. D'aquest total, 454,28 ptes. corresponien a la quota del 18%; 72,70 ptes. de recàrrec del 16% per atencions al primer ensenyament; 34,7 ptes. de recàrrec addicional del 7,50%, i finalment, 11,36 ptes. del recàrrec transitori del 2,50%.⁸⁴ Curiosament, aquestes dades no queden reflectides en la documentació econòmica del municipi per a 1938. Quina causa pot explicar-ho? A tall d'hipòtesi, podem apuntar com a supòsit que s'intentà no gravar encara més uns impostos que per si sols ja eren prou elevats. Sigui com sigui, amb el canvi de règim l'impost retornà, i es mantingué entre els exercicis 1939-1949, la qual cosa deixa palesa la immobilitat d'aquestes quotes impositives al llarg dels primers anys de la dictadura.

Quant a les despeses, un primer cop d'ull al següent quadre ens permet afirmar que entre els anys 1937 i 1938 s'hi produí un increment molt considerable. Sí el 1937 el dispendi era superior a les 16.000 ptes., el 1938 havia augmentat fins a superar les 27.600. Totes les partides pressupostàries, exceptuant els capítols referents a representació municipal i seguretat, patiren augments que en moltes ocasions duplicaven les xifres preexistents. La causa que pot explicar el manteniment de l'assignació econòmica referent a Vigilància i Seguretat, cal cercar-la en la instal·lació de la base d'instrucció

81. Ajuntament de Pujalt. Repartiment General d'Utilitats fet per a cobrir les despeses de construcció de les Escoles. Exercici del 1938 (ACAN, caixa 284) i Repartiment general d'utilitats, exercici del 1938, Pujalt 15 d'abril del 1938 (ACAN, caixa 37).

82. També pot resseguir-se aquest procés a Ramon ARNABAT: *La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos. De la fil·loxera a la Guerra Civil. 1890-1940*, Vilafranca del Penedès, Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, 1993, especialment p. 308 a 311.

83. Actes municipals de Pujalt, sessió del 23 gener 1938, p. 9.

84. ACAN, caixa 37.

del XVIIIè Cos d'Exèrcit a Pujalt i en la substitució d'aquesta funció civil per la militar. Per la seva banda, la partida referent a representació municipal patí un fort decreixement quantitatiu, per tal com es reduïren els catorze viatges que membres del consistori realitzaren al llarg del 1937 a Barcelona per tal de fer efectiu el cobrament dels diners destinats als refugiats. Malgrat això, alguns regidors s'hagueren de presentar a la Conselleria amb l'objecte de gestionar el cobrament del subsidi de refugiats.⁸⁵ Finalment, s'autoritza en sessió ordinària el senyor Ramon Martí Roca, del Centre Jurídic-Administratiu Subirachs, com a representant de l'Ajuntament de Pujalt⁸⁶ per al cobrament dels subsidis mensuals per a refugiats, que a l'agost del 38 patia una demora de 1.559,35 ptes.

Quadre 13. Despeses del consistori de Pujalt (1937-1939)

Capítol	Concepte	1937	1938	1939
1	Obligacions i despeses generals	473,9	1.845,45	729,5
2	Representació municipal	2.986,4	403	
3	Vigilància i seguretat	200	200	
4	Recaptació			123
5	Personal i material d'oficines	1.846,2	2.971,05	2.133,34
6	Salubritat i Higiene	335	632	3.572
7	Beneficència i Assistència Social (refugiats)	2.289,75	2.705	
8	Instrucció Pública	600		100
9	Obres Públiques	7.477,35	18.884,55	100
10	Foments i interessos comunals	58,84		
TOTAL (en ptes.)		16.285,04	27.641,05	6.757,84

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del «libro de caja 1933-1943», caixa 79 i dels llibres de caixa 1938-39, caixa 80 (tots de l'ACAN).

Malgrat que algunes partides disminuïren, la gran majoria tendiren a incrementar-se. La més important fou la projecció i materialització d'un seguit d'obres de caire revolucionari que es portaren a terme durant aquests anys (1938, 1939) i que en bona part responien a un cert sentit social dels nous governants. Responien a la intenció de reduir els efectes de l'atur estacionari del món agrícola i a l'afany de mantenir una certa cohesió social en la rereguarda. Apuntalen aquest supòsit les quantitats entregades per fer front als pagaments pendents. L'any 1937 la inversió més considerable es dedicà a la instal·lació de la línia telèfonica (6.272 ptes.), seguida de lluny

85. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 24 d'abril de 1938, p. 15.

86. Actes Municipals de Pujalt, sessió del 14 d'agost del 1938, p. 20.

per l'elaboració dels plànols de les escoles municipals (800 ptes.)⁸⁷ i unes obres d'arranjament realitzades a la Guàrdia (76,50 ptes.). Les inversions realitzades al llarg de 1938 dupliquen les anteriors, i es centren a fer efectiu el pagament dels jornals emprats l'any 1937 i 1938 en la construcció de les escoles. Així, de les 18.884,55 ptes. amb què comptava la partida d'obres públiques, un total de 17.589 ptes. —percentualment, suposava el 93,13 % del global— es dedicaren a aquesta qüestió. En un estrat inferior, es dugueren a terme la reparació de la font de la Tusquella⁸⁸ (inversió de 621,20 ptes.), la reparació del Forn Públic (600 ptes.) i la instal·lació de noves bombetes en l'enllumenat públic (44,35 ptes.). Aquest reforçament del sector públic portava aparellat, com hem apuntat anteriorment, el requeriment d'augmentar considerablement els recursos econòmics.

També contribuïren a incrementar el dispendi els capítols 5è i 1r referents, respectivament, al personal administratiu i a les despeses generals. Fixem-nos en alguns exemples ben significatius. El rebut del fluid elèctric pagat entre 1937 i 1938 passà de les 153,15 ptes. a les 540,35; les mensualitats abonades pel servei telefònic s'incrementaren de 290,75 ptes. a gairebé 700, mentre que el servei de Correus ultrapassà les 40 ptes.

Dissortadament, l'amalgama de xifres objecte d'anàlisi estaven projectades sobre una realitat ràpidament mutable pels esdeveniments bèl·lics. Expressat en altres paraules, les despeses reals sobrepassaven de llarg les previsions del consistori pujaltí. Eren totalment insuficients per atendre el creixent nombre de refugiats. Per acabar d'embolcallar-ho, els Subsidis a Refugiats de Guerra pendents de cobrament, que havia de rebre de la Generalitat de Catalunya, augmentaven constantment.

Quadre 14. Deutes de l'ajuntament de Pujalt en ajudes per als refugiats

Febrer del 1938	1.624 ptes.
Maig del 1938	8.309,25 ptes.
Juny del 1938	6.182,55 ptes.
Juliol del 1938	7.818,95 ptes.
Agost del 1938	1.559,35 ptes.
TOTAL	25.494,1 ptes.⁸⁹

87. La despesa és mínima, tot i que a les darreries del 1937 la Generalitat havia aprovat un pressupost per a la seva construcció, que ascendia a 30.000 ptes. (DOGC, núm. 316, 12 novembre 1937, p. 636).

88. Emprada reiteradament pels militars de la base d'instrucció com a centre de neteja personal.

89. Realitzat a partir de les dades ofertes a la sessió del 14 d'agost de 1938, p. 23 i la sessió del 23 d'octubre de 1938, p. 27-28 de les Actes Municipals de Pujalt.

Així, si durant el mes de febrer la demora era únicament de 1.624 ptes., sis mesos després ja ascendia a 25.500 ptes., dades que ocasionaren les contínues protestes, queixes i una fluida correspondència entre l'alcaldesa Antònia Solé⁹⁰ i el Centre Jurídic Administratiu Subirachs (quadre 14). La Comissió Consultiva d'Ajut als Refugiats féu tot el possible per ajudar els ajuntaments a suportar la càrrega econòmica que suposava el manteniment dels refugiats, però la rapidesa amb què conclogué la guerra impedí que els pagaments es fessin de forma efectiva.

La derrota militar va impedir la fallida de les finances municipals establint un pressupost extremadament limitat i ocasionant, conseqüentment, un dràstic descens del dispendi. Les dades relatives a 1939 mostren la davallada: es passà de les 27.641,05 ptes. del 1938 a les 6.757,84 del següent any. El deplorable estat material, industrial, agrícola, econòmic i finançer en què quedà immers el país després de tres anys de guerra conduí, a escala local, al manteniment de les funcions i dels serveis mínims imprescindibles. En el cas de Pujalt, només es mantingueren els capítols referents a obligacions i despeses públiques (les quals quedaren reduïdes al pagament de les quotes de l'Administració de Justícia del partit judicial i el fluid elèctric; en canvi, no tenim notícies sobre el manteniment públic de la línia telefònica),⁹¹ sanitat, instrucció pública i personal administratiu. El negre laconisme de la postguerra immediata anul·là la vigilància i seguretat, l'assistència social i les obres públiques.⁹² Les inversions quedaren totalment paralitzades, la qual cosa provocà que importants i alhora necessàries obres endegades durant la guerra, com les noves escoles, quedessin inacabades, fins, si ens atenem a la història oral, que foren repeses, a la dècada dels seixanta.

90. Els darrers mesos del conflicte civil encara haurien d'incidir en la política local. La crida militar generalitzada duta a terme pel govern de la Generalitat suposà la incorporació a files de Marià Closa i Salvador Tarrés, ambdós membres del consistori municipal. El degoteig humà ocasionat per la guerra, conjuntament amb la defunció de Senèn Colell, conduïren que es plantegés la renovació de l'ajuntament. El 13 d'octubre del 1938, sota la presidència provisional d'Antònia Solé, alcaldessa segona, es decidí per unanimitat proposar als tres partits d'esquerra que havien patit alguna baixa entre els seus membres —ERC, UGT i PSU— el nomenament de substituïts. En aquella mateixa data quedà establert el cinquè i darrer Ajuntament de Pujalt abans de l'entrada dels nacionals, vers el 19 de gener del 1939. Cal emfasitzar que per primer cop en la història de Pujalt una dona —Antònia Solé Vilaró— ocupava un càrrec preeminent en la política local, fet extraordinari extrapolable a la resta de les poblacions anoiènques. Podeu resseguir tot el procés en el nostre treball: *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*. Pujalt, Ajuntament de Pujalt, text mecanografiat inèdit, 2003, especialment p. 73.

91. Potser va quedar reduït al servei privat d'alguna família local.

92. La consulta dels llibres de caixa demostra com, en aquest capítol, només s'efectuà una inversió anual de 100 ptes. per a enblanquinar i reparar el local-escola.

EL FINAL DE LA GUERRA: REPATRIAMENT, RETORN O EXILI?

Encara ens faltaria per esbrinar quin fou l'incert futur dels refugiats a Pujalt. On anaren els dos centenars de refugiats que es trobaven a la població? Quan temps hi estigueren vivint? Aquests són aspectes que caldrà investigar en el futur. Segons alguns testimonis escrits, la tendència general fou la de marxar, juntament amb les seves poques pertinences, cap a l'interior de Catalunya. D'aquests, un bon grapat passaren la frontera amb França. El senyor Marc, de l'Astor, recorda com en aquesta població, «durant unes tres setmanes hi va haver uns 30 refugiats, però es van quedar molt poc temps, atès que la proximitat del front els conduí a endinsar-se més a l'interior de Catalunya».⁹³ Ben segur que una minoria insignificant quantitativament es quedà a Pujalt a esperar l'entrada de l'exèrcit vencedor ja que, com afirmaven la Inés i el Josep: «els refugiats van marxar ja que no tenien terres ni res; (...) no hi havia possibilitat material ni econòmica per a fer-se amb terres ni de treballar en el camp; (...) el seu futur a la població era ben poc alentador».⁹⁴ D'altres, probablement una minoria, tornaren als seus llocs de procedència, refiats potser de les paraules i de l'ofertament dels nacionals, com les publicades en el diari *Hoja informativa militar del 5º Cuerpo de Ejército de Aragón*, imprès a Lleida, que deien: «el Gobierno Nacional no tiene necesidad de repetir su declaración sobre los Refugiados en la zona Roja. El Ministro del Interior, señor Serrano Suñer, (...) contestó que el Gobierno Nacional no tenía necesidad de publicar ningún decreto declarando que en su territorio pueden entrar todos los refugiados que lo deseen pues ya tuvo ocasión de declararlo públicamente».⁹⁵

Dissortadament, no hem pogut resseguir el camí que seguiren els refugiats a partir del contacte amb els ajuntaments de les seves viles de procedència. Malgrat tot, tenim algunes referències concretes de la població asturiana de Grado i del seu *concejo*. Les seves fonts documentals conserven les «relaciones de los rojos que se hallan huidos, vecinos de este término municipal, que se remite a la comandancia militar de esta plaza en cumplimiento de circular del Gobierno Civil...», signades el 3 de març i el 4 d'abril de 1939, que ens permeten precisar el nombre i la identitat dels que retornaren. Partint del supòsit que les citades informacions arxivístiques són vàlides, podem concloure que dels vuit refugiats, tres estaven totalment

93. Marc, entrevistat per Montse Coberó i Francesc Closa, l'Astor, 26 juliol 2002.

94. Inés i Josep, entrevistats per Montse Coberó i Francesc Closa, Pujalt, 28 desembre 2002.

95. Hemeroteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs: *Hoja informativa militar del 5º Cuerpo de Ejército de Aragón*, editada por Imprenta Ruta de Falange Española Tradicionalista y de las Jons, núm. 110 (sábado 3 diciembre 1938), p. 2.

no localitzats. Elvira González Fernández, natural de la població de La Mata, titllada com «*izquierdista y marxista*», i les germanes Isabel i Josefa Suárez, ambdues de Santianes,⁹⁶ amb antecedents polítics comunistes, són les úniques que encara no havien tornar.⁹⁷ Cal, per tant, pensar que la resta retornaren als seus punts d'origen.

Malgrat tot el que hem dit en aquest capítol, encara manquen diversos aspectes per aprofundir sobre la població refugiada a la vila, que haurien d'esbrinar-se ampliant el marc geogràfic de recerca: d'una banda acudint a les fonts documentals d'altres poblacions veïnes i, de l'altra, incrementant la consulta del nombre de testimonis orals. Per cert, l'edat dels supervivents republicans de la Guerra Civil obliga, d'uns anys ençà, a assumir-ne, recuperar-ne i tractar-ne els testimonis amb urgència. La conjuminació d'ambdós elements ens hauria de permetre avançar en alguns aspectes com la sanitat, l'escolarització, la procedència dels refugiats; les relacions entre autòctons i nousvinguts i/o el seu destí final dels refugiats.

96. Santianes i La Mata són dues poblacions que pertanyen al *concejo* de Grado. Al començament de 1939 tenien, respectivament, 910 i 1.029 habitants (Archivo Municipal de Grado, «Relación de las parroquias que integran este concejo y número aproximado de habitantes con que cada una cuenta, 4 abril 1939, año de la Victoria»).

97. Ens basem en dos informes, titulats: «*Relaciones de los rojos que se hallan huidos, vecinos de este término municipal, que se remite a la comandancia militar de esta plaza en cumplimiento de circular del Gobierno Civil.*» i «*Relación de individuos, vecinos de este consejo que se sabe o sospecha que estan en zona roja, y antecedentes político-sociales de los mismos*», signats respectivament el 3 de març i el 4 d'abril del 1939, Archivo Municipal de Grado, Documentación diversa.

ANNEX DOCUMENTAL

ANNEX 1: Nom, edat i professió dels refugiats a Pujalt provinents de Grado (Astúries)

- Elvira González, 51 años, modista de profesión, soltera, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Isabel Hernández, 32 años, sus labores, casada, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Elvira Suárez, 25 años, sastre, soltera, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Isabel Suárez, 22 años, modista, soltera, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Josefa Suárez, 21 años, sus labores, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Francisco Arniella o Armiella, 10 años, anteriormente estuvo de refugiada en Tous, llegada a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Ramona Arniella o Armiella, 8 años, anteriormente estuvo de refugiado en Tous, llegado a Pujalt 29 noviembre de 1937.
- Alvaro Arniella o Armiella, 1 año, anteriormente estuvo de refugiado en Tous, llegado a Pujalt 29 noviembre de 1937^{98,99}.

ANNEX 2. Despeses de l'Ajuntament Pujaltí entre els anys 1936 i 1939.

Concepte	1936 ⁹⁹	1937	1938	1939
Obligacions i despeses generals				
A la Generalitat aportació forçosa	697,50			
Suscripció oficial a la Direcció Gral. d'Administració Local per les víctimes del feixisme	100			
Suscripció al Butlletí Oficial de la Generalitat	80,60			
Gratificació municipal a les milícies antifeixistes de Catalunya	50			
A Joan Costa per netejar el cementiri			34,35	
Quota de les despeses d'administració de justícia del partit (efectes retroactius)				610

98. Informació extreta del document «*Relaciones de los rojos que se hallan huidos, vecinos de este término municipal, que se remite a la comandancia militar de esta plaza en cumplimiento de circular del Gobierno Civil*», 3 de març de 1939, archivo municipal de Grado.

99. Totes les dades són en pessetes.

Francesc Closa

Concepte	1936 ⁹⁹	1937	1938	1939
Diverses despeses petites			511,50	
Pagat a Correus		30	45	
Riegos y Fuerzas del Ebro per fluid elèctric per a l'escola nacional i Ajuntament (després Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya)	57,45	153,15	540,35 (Inflació)	119,50
Mensualitat de l'aparell telefònic		290,75	669,25	
A Marià Closa, per 3 jornals a recollir mules per a l'Exèrcit			45	
Salubritat i higiene				
Metge		335	482	
A l'Hospital Comarcal d'Igualada (quota 1937)			150	
A la Tresoreria de la Mancomunitat Sanitària Provincial en concepte d'aportació forçosa per al manteniment de l'Institut Provincial d'Higiene				3.572
Instrucció Pública				
Lloguer de la casa-escola				100
Llum de l'escola mixta	9,15			
Al paleta per emblanquiment i reparacions del local-escola	89			100
Fuster reparacions fetes a l'Escola nacional	6,50			
A Josep Bacardit per unes cadires i taules destinades a les escoles municipals		600		
Vigilància i Seguretat				
Agutzil municipal	221,50	200	200	
Obres públiques				
Unes instal·lacions elèctriques		59,60		
A Francesc Carulla per uns jornals de paleta		21,25		
800 teules per a la reparació del Forn Públic			600	
Bombetes per a l'enllumenat públic			44,35	
Companyia Telefònica Nacional		6.272		
Plànols de les Escoles		800		
Construcció escoles			17.589	
Pagat a F. Carulla per 17 jornals i 3 sacs de ciment		248		

Els refugiats a Pujalt durant la guerra civil espanyola (1936-1939)

Concepte	1936 ⁹⁹	1937	1938	1939
Import de jornals i material reparació Font de Tusquella			651,20	
Obres realitzades per Josep Puig al poble de la Guàrdia		76,50		
Recaptació				
Al recaptador municipal per al cobrament dels arbitris municipals de l'actual exercici				123
Foments i interessos comunals				
Import de la contribució de la propietat de l'exrectoria		58,84		
A Josep Estany, import de la meitat dels adobs invertits en les terres de la que fou Rectoria de la Guàrdia				
Beneficència				
Al Comitè Directiu del Segell, Pro Infància, els segells adquirits per aquest Ajuntament			75	
Al Comissariat de Propaganda, els busts de Macià i Companys			70	
A Josep Soler, sopar a 9 companys del Front Popular			355	
Al Comissari d'aquesta Base d'Instrucció, per subscripció al «Traje del Niño»			200	
Refugiats	469,85 (3 vegades)	2.289,75 (16 vegades)	2.005 (3 vegades)	
Personal i material d'oficines	139,10 (3)	198,80	521,05	2.133,34
Secretari	1.319,65	1.647,40	2.450	
Representació municipal (viatges i manutenció equip municipal)	223,60 (4 viatges)	2.474,10 (14 viatges)	403	530
Gasolina per a l'Ajuntament (cotxe)		512,30		
Comissionat assumptes quintes a Barcelona	30			
TOTAL	3.761,85	16.285,04	27.641,05	7.367,56

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'«auxiliar de ingresos de Pujalt de 1934 a 1942», caixa 77; «libro de caja 1933-1943», caixa 79 i dels llibres de caixa 1938-1939, caixa 80 tots ells provinents de l'ACAN. També hem emprat l'Expedient del Pressupost Ordinari de Pujalt per a l'any 1936, ANC lligall 243.3.

ANNEX 3. Principals ubicacions geogràfiques del refugiats de guerra a la comarca de l'Anoia¹⁰⁰

- *Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats*: Igualada.
Hospitals i centres d'assistència: Hospital (Capellades), Hospital comarcal, de sang, militar¹⁰¹ (Igualada), Asil (Igualada), Clínica de maternologia i puericultura (Igualada), Sanatori antituberculós les Colomines (Igualada), Casa de repòs Torre Godó (Igualada).
- *Refugis*: El Bruc (rectoria i cal Xicordero), Calaf, Capellades, Castellolí, Igualada, Masquefa (convent), Pierola (finca la Torre).
- *Refugis provisionals i albergs*: Calaf (1937), Calonge de Segarra, Òdena, Sant Martí Sesgueioles, Sant Pere de Sallavinera, Veciana.
- *Escoles del CENU*: Calaf, Calonge de Segarra, Igualada, Sant Martí de Tous.

FONTS CONSULTADES

Arxiu Comarcal de l'Anoia (Igualada):

Arxiu documental:

- Caixa 34: correspondència (1936-1939).
- Caixa 37: Fons Municipal de Pujalt. Contribucions.
- Caixa 40: Fons: Cupons racionament; Secció: Compte.
- Caixa 41 i 46: Fons Municipal; Secció Pujalt. Arbitris.
- Caixa 74: Pressupostos Municipals, 1920 a 1928. Exaccions municipals. Llibreta formada per la recaptació d'arbitri, sobre productes de la terra, 1937.
- Caixa 77: Auxiliar d'ingressos de Pujalt, de 1934 a 1942.
- Caixa 79: Llibre de caixa 1933-1943.
- Caixa 80, Llibre de caixa 1937 a 1938.
- Caixa 162: Padró d'Habitants del municipi de Pujalt, 1940.
- Caixa 244: Llibre d'actes municipals de Pujalt, 14-10-1934 a 24-9-1937.
- Caixa 245: Llibre d'actes municipals de Pujalt, 11-09-1937 a 18-5-1942.
- Caixa 262: Cens de població de 1940. Full-resum (Art. 53 Instr. 4 juny 1940).
- Caixa 284: Cens de població de Pujalt, 1931.

Arxiu Municipal de Pujalt

- Llibres de naixements (1931-1940): Toms VII (1931-1935) i VIII (1936-1940).
- Llibres de defuncions (1931-1940): Toms VI (1931-1934), VII (1934-1940) i VIII (1940).

100. Extret de l'obra de Joan SERRALLONGA: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*, p. 254.

101. A partir de la primavera de 1938 va pertànyer a l'Exèrcit de l'Ebre.

Els refugiats a Pujalt durant la guerra civil espanyola (1936-1939)

Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)

- Avenços reintegrables per a l'Ajuntament de Pujalt, 11 febrer 1938 (lligall 177.3, carpeta 11).
- Avenços reintegrables per a l'Ajuntament de Pujalt, 16 març 1938 (lligall 177.3, carpeta 12).
- Expedient del Pressupost Ordinari de Pujalt per a l'any 1936 (lligall 243.3).
- Les famílies que acullen refugiats estan exemptes de tributació (lligall 279, expedient 5/52).

Archivo Municipal de Grado (Asturias)

Documentació diversa:

- Relación de las parroquias que integran este concejo y número aproximado de habitantes con que cada una cuenta, 4 abril 1939, año de la Victoria.
«Relaciones de los rojos que se hallan huidos, vecinos de este término municipal, que se remite a la comandancia militar de esta plaza en cumplimiento de circular del Gobierno Civil», 3 de març de 1939.
«Relación de individuos, vecinos de este consejo que se sabe o sospecha que estan en zona roja, y antecedentes político-sociales de los mismos», 4 d'abril del 1939.

Archivo del Partido Comunista de España (Madrid)

- «Los refugiados en España (1937-1938)», lligall 2/12.
- «Racionamiento alimentario en España», lligall 211/43.
- «Los déficits alimentarios en la España republicana», lligall 2/5.

Arxiu de la Vanguardia

- *La Vanguardia* (1936-1939).

Biblioteca «Cal Font» d'Igualada

- Butlletí: CNT-FAI (1937).
- Horitzons: Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya (Internacional Comunista). Comarca d'Anoia (1937-1938).
- *Diario de Igualada* (1939).

Biblioteca de Catalunya (Barcelona)

- Butlletí: CNT-FAI (1937).
- Horitzons: Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya (Internacional Comunista). Comarca d'Anoia (1937-1938).

Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Edifici Central)

Fons reserva:

- *La Trinchera: órgano de la 27 División* (F-19.436), núm. 14, 24 octubre 1938; núm. 15, 7 novembre 1938; núm. 16, 25 novembre 1938; núm. 17, 10 desembre 1938 i núm. 18, 31 desembre 1938.

Francesc Closa

Institut d'Estudis Ilerdencs. Hemeroteca (Lleida)

– *Hoja Informativa militar del 5º Cuerpo de Ejército de Aragón (editada por Imprenta Ruta de Falange Española Tradicionalista y de las Jons): del núm. 1, 28 julio 1938 a 18 diciembre 1938.*

FONTS ORALS¹⁰²

Marc (l'Astor, 26 juliol 2002).

Inés i Josep (Pujalt, 28 desembre 2002).

Lluc i Maria (Pujalt, 26 juliol 2002).

Sion (Sant Ramon, 28 desembre 2002).

102. Únicament fem el nom dels entrevistats per tal de respectar la seva voluntat de quedar en l'anonimat.